

Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla

ORDU

II

Editörler

Sadullah GÜLTEN

Tuğrul ÖZCAN

Kamil YAVUZ

FENOMEN YAYINLARI

Eser Adı /

Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu II

Yazar /

Kollektif

Editörler /

Sadullah GÜLTEN & Tuğrul ÖZCAN & Kamil YAVUZ

Kapak Tasarımı /

Muhammet Cihat DÖLEŞ

1. Baskı /

Temmuz - 2021

ISBN /

978-625-7351-17-1 (Tk)

978-625-7351-19-5 (2.c)

Dizgi /

Zafer SEVER

Baskı ve Cilt /

Hermes Tanıtım Ofset Baskı Hizm.

Kağıtçılık Ltd. ŞTİ. Kazım Karabekir Cad. 39/16

İskitler Ankara

Kültür Bakanlığı Fenomen Yayıncılık Sertifika No /

49983

İletişim /

Fenomen Yayıncılık

Lalapaşa Mah. Çaykara Cad. Yakut Plaza

Kat: 3 No: 93 Yakutiye / Erzurum

w w w . f e n o m e n y a y i n c i l i k . c o m

siparis@fenomenyayincilik.com

bilgi@fenomenyayincilik.com

Bu yayının hiçbir bölümü yayıncının ve yazarlarının izni alınmadan kopya edilemez. Dipnot vermeden alıntı yapılamaz. Elektronik, mekanik, fotokopi vb. yollarla kopya edilemez ve yayımlanamaz.

Bu eserde yer alan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

ORDU'DA OSMANLI DÖNEMİ KİLİSELERİ

Osman KARADENİZ*

Giriş

Antik dönemlerde Ordu yöresinde bulunan ilk yerleşim Kotyora adı verilen şehirdir. Kotyora, MÖ. 670'lerden itibaren Miletoslular tarafından oluşturulan ticaret kolonilerinin ilklerinden biri olan Sinope (Sinop) tarafından kurulmuştu. Burada demir ve bakır maddeleri ihracatı yapıyordu. Pontus Kralı I. Farnakes (MÖ. 190-169) Giresun'un olduğu yarımada Farnakia'yı kurunca Kotyora halkını buraya iskân etti. Bu olaydan sonra dönem kaynaklarında Kotyora'dan bahsedilmez.¹

Ordu merkez ilçesi, önceleri Kaşkalar, ardından Hititler ve 9. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinden gelen Amazonların hâkimiyetine girmiştir. MÖ. 4. yüzyılda ise sırasıyla Med, Kimmer ve İskit saldırılarına maruz kalarak, daha sonra Pers, Makedonya, Roma ve Bizans İmparatorluklarının hâkimiyetine girmiştir. Bölgede 4. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık yayıldı. IV. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'un işgali (1204) sonrasında Trabzon'da kurulan Rum Devleti'nin sınırları içinde kaldı.²

Günümüz Ordu ilinin de yer aldığı Orta Karadeniz bölgesi, öncelikle Tacettinoğulları ve Hacıemiroğulları olmak üzere iki beyliğin hâkimiyetini tanımıştır.³ I. Bayezid, 1398'de büyük bir orduyla Canik bölgesine girince diğer bazı emirlerle birlikte Ordu yöresi emiri Süleyman da ona tâbi olmuştur. Bu mücadele sonrasında Türkler bölgeye tamamen yerleştiler. Hacıemiroğulları Beyliği

---

* Öğretmen.

¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Ordu", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s.367.

² "İlin Özet Tarihi-Ordu", *Yurt Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1984, s. 6261.

³ Bahaeddin Yediyıldız - Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 329-330.

1427'de Osmanlılar tarafından ilhak edilmiştir.⁴ 1461'de Fatih Sultan Mehmet'in Hacıemiroğulları ve Trabzon Pontus Rum İmparatorluğu'na son vermesiyle Ordu şehri tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁵

Beyliğin yapısına ilişkin Fatih Sultan Mehmet devri 1455 tarihli tahrir defterinde Ordu yöresinin adı "vilâyet-i Canik-i Bayramlı maa İskefsir ve Milas" şeklinde geçmektedir. Tahrire göre, Bolaman Irmağı ve Aksu Irmağı sınır olarak belirlenip yöre üç kazaya bölünmüştür. Bolaman Irmağı'nın batısında kalan bölüm Canik Sancağı, iki ırmağın arası Vilayet-i Bayramlı, Aksu Irmağı'nın doğusunda kalan kısım ise Vilayet-i Çepni olarak kaydedilmiştir. Vilayet-i Bayramlı olarak isimlendirilen ve Bolaman Irmağı'nın doğu kısmında kalan bölgenin sınırı, bugünkü Ordu İli'nin sınırlarından farklıdır.⁶ Bir diğer ifadeyle Ordu kazası sınırları günümüz sınırlarından oldukça küçük bir durumdur.

Osmanlı devrinde, Ordu yerleşimi bölgenin ilk merkezi olan bugünkü Eskipazar'dadır. Bucak yerleşkesi ise günümüzde Ordu'nun kurulduğu yerdedir. Dolayısıyla Ordu'nun sahilden 4 km. güneydoğuda Civil Deresi üzerinde bugünkü Eskipazar'da Hacıemiroğulları tarafından kurulduğu kabul edilir. Burası 18. yüzyılın sonlarına kadar bölgenin idarî merkezi olmuştur. 18. yüzyılda kıyı şeridinde asayişin sağlanması ve pazarların oluşmasıyla birlikte, bugünkü Ordu'nun temelleri de kıyıda ki Bucak köyü merkezli olarak atılmış oldu.⁷

Yaklaşık iki yüz yıllık bir süreç içerisinde kurularak gelişen Bucak kasabası (Ordu şehri), özellikle 18. yüzyılın sonlarında bölgeye iskân edilen Türkmen aileleriyle⁸ birlikte Kirazlıman ve Taşbaşı mahalleleriyle birleşerek nüfus olarak artmış ve sancak birimine dönüştürülmüştür. Şehirde ilk belediye teşkilatı ise 1868'de kurulmuştur.

⁴ Yediyıldız, s. 367.

⁵ "İlin Özet Tarihi-Ordu", s. 6261.

⁶ Necati Demir, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı", *ATASE ve Genel Kurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları*, Ankara 2005, s. 77.

⁷ Yediyıldız, s. 367-368; Mithat Baş, *Ordu Yöresi Tarihi*, Ordu Belediyesi Yayınları, Ordu 2012, s. 236.

⁸ Bölgedeki boylar, Çepni, Döğer, Eymür, Karkın, Ala-Yundlu, Bayadı, Bayındır ve İğdir gibi Oğuz boylarıdır. İbrahim Erdoğan, "Orta Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası", *Orta Karadeniz Kültürü*, Siyasal Kitapevi, Birinci Basım, Ankara 2005, s. 21-32.

Belediye sınırları içerisinde Aziziye, Düz, Bucak, Saray, Selimiye, Şarkıye (Elmalık), Taşbaşı ve Zaferi Milli mahalleleri bulunmaktadır. 1869 yılına gelindiğinde ise şehrin ismi üzerindeki ikiliğe son verilerek halkın da genel isteğiyle “Ordu” adını almıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesi 1876’da yürürlüğe girmiş ve Ordu kazası Trabzon’a bağlı bir idari birim olarak varlığını sürdürmüştür. 1870 mali yılından sonra bütün resmî belgelerde Ordu adı⁹ kullanılmaya başlamıştır. Vona (Perşembe), Ulubey, İbasdı (Aybastı), Hapsamana (Gölköy) ve Bolaman bucakları da buraya bağlanmıştır. Ordu, 1920 yılında çıkarılan bir kanunla Ünye ve Fatsa kazaları dâhil edilerek müstakil sancak haline getirilmiş ve 1923’te il olmuştur.¹⁰

Ordu’nun 1895 yılında toplam nüfus 80.333 Türk, 10.443 Rum, 7583 Ermeni ve 288 Protestan olmak üzere 98.647 kişi idi.¹¹ 1900 yılı itibarıyla Ordu kazası genelinde 9.615 Ermeni ve 491 Protestan olmak üzere toplam 10.106 gayrimüslim mevcuttu. Bunların genel nüfusa oranı yaklaşık % 8,3 idi.¹² Arşiv kayıtlarında yer alan bir belgede ise, 26 Aralık 1910 itibarıyla Ordu’da Müslüman ve gayrimüslim nüfusu şu şekilde belirtilmiştir:¹³

Tablo 2: 1910’da Ordu Kent Nüfusu

	Kadın sayısı	Erkek sayısı
Müslüman	1337	1335
Rum	2693	2839
Ermeni	1093	1123
Rum Protestan	377	408
Ermeni Protestan	197	189
Toplam	5697	5894

Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarında şehir genelindeki gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusun dörtte birine tekabül ettiği söylenebilir.

⁹ Mithat Baş, *İlkeçâğ’dan Günümüze Ordu Tarihi*, Yason Yayınları, Ankara 2014, s. 328-329.

¹⁰ Pars Tuğlacı, “Ordu”, Osmanlı Şehirleri, *Milliyet Gazetesi*, İstanbul 1985, s. 259; Ahmet Gürsoy, *Şehir Coğrafyası Yönünden Ordu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998; Yedi yıldız, s. 369.

¹¹ Yedi yıldız, s. 369.

¹² Tuğrul Özcan, *II. Abdülhamit Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz’de Ermeni Olayları*, Akis Yayınları, İstanbul 2007, s. 44.

¹³ BOA, ŞD.MRF.ML.NF., 1866/20, 13 Kânunuevvel 1326/26 Aralık 1910.

1. Osmanlı Döneminde Kilise

Bir ibadet mekânı olarak kilise başlangıçta gerek Hristiyan gerekse Yahudi ibadet yerlerini ifade ederken daha sonra Hristiyan mabetleri için kullanılmaya başlanmış ve Yahudi mabetleri için ‘havra’ ya da ‘sinagog’ kavramı kullanılmıştır. Kilise, ibadet edilen fiziki mekân için kullanıldığı gibi Hristiyanlıkta bir inanç, doktrin ya da mezhebi oluşturan topluluğu ifade etmek için de kullanılır¹⁴.

İslam dini, inanç hürriyetine gösterdiği saygının gereği olarak dinî ayin ve ibadetlerin gerçekleştiği mabetler olan kiliseleri hukuken himaye altına almıştır. Gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde, ilk dönemlerde İslam hukukçuları tarafından ibadet yerlerine ilişkin bazı kaideler belirlenmiştir. Bu kaideler kiliselerin buldukları yerleşim merkezi, eski ya da yeni oluşlarına göre değişmiştir.¹⁵

1856 Islahat Fermanı ile kaldırılıncaya kadar gayrimüslimlere uygulanan zimmet¹⁶ hukukunun bir gereği olarak, mabetler koruma altına alınmıştır. Bu çerçevede yıkılan kilisenin yeniden inşa edilmesi, hatta devlet başkanının izin vermesi halinde yeni kilise yapılmasının mümkün olduğu da bilinmektedir.¹⁷

Dolayısıyla gayrimüslimlerin ayin ve ibadet yapma serbestisi, dinî törenlerde, bayram günlerinde haç gezdirme ve dilediklerinde kiliselerde çan¹⁸ çalmalarına müsaade edilmesi, mabetlere dokunulmama-

¹⁴ C. Van Arendonk, “Kenise”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 1997, s. 576; Mehmet Aydın, “Kilise”, *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 11-14

¹⁵ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. 3, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, s. 263.

¹⁶ Gayrimüslimler İslam topraklarında İslam devletinin himayesini kabul ettiklerinde kendilerine, “Allah ve Peygamber’in zimmesi” verilir, gayrimüslimlerin maddi ve manevi hayatları devlet tarafından garanti altına alınır, hür olarak değerlendirilirlerdi. Bu sözleşmeyi kabul eden muhataba ‘zimmî’, cemaate ise ‘ehli zimmet’ adı verilir. Bkz. İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi”, *Dicle Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 7, 2003, s. 125.

¹⁷ Mehmet Akman, “Kilise (Fıkıh)”, *DİA*, C. 26, İstanbul 2002, s. 17.

¹⁸ Sasanilerden alınan bir gelenek kapsamında Osmanlı Devleti, Hristiyanların tahta tokmak çalınarak ayine çağrılmasına izin vermiştir. Islahat Fermanı ile kaldırılıncaya kadar bu uygulama sürdürülmüştür. Bu gelenek Hristiyanlar tarafından da benimsenmiş hatta günümüzde ayin öncesinde çanın yanında tahta

sı inanç hürriyeti kapsamında tanınan haklardır.¹⁹ Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu'nun Selçuklu Türkleri ve beylikler dönemlerinde de gayrimüslim halkın can ve mal güvenliğini temin edilmiş ve ibadet serbestiyeti tanınmıştır. Ayrıca halkın talepleri doğrultusunda kilise yapımına müsaade etmiştir.²⁰

Osmanlı döneminde de semavî dinler kategorisinde değerlendirilen Rum ve Ermeni gibi Hristiyan topluluklar ile Musevi topluluklar, 19. yüzyıla kadar gayrimüslim topluluklar olarak tanınmıştır.²¹ Zimmet akdi çerçevesinde gayrimüslimlerin inançlarını yaşamalarına, kendi ibadet ve ayinlerini serbestçe yerine getirmelerine prensipte müdahale edilmemiştir.

Osmanlı hukuk sistemi içerisinde her türlü dini ibadet ve sosyal işlerini sürdürme yetkisine sahip olan gayrimüslimler, dini kurumlarının inşa ve tamiri konusunda bazı kaidelere bağlı kalmışlardır. Osmanlı idaresi yeni kilise ve havra inşasına sınırlı düzeyde izin vermiş, kiliselerin tamiri konusunda da kapsamlı bir prosedür uygulayarak padişah veya sadrazamlık makamından izin şartı getirmiştir.²² Diğer binaların tamir ve inşasında olduğu gibi kilise ve manastırların tamir ve inşasında da ruhsat talebinde bulunulmalıdır. Müracaat, öncelikle yerelde mülkî makamlar veya gayrimüslim cemaatin ruhanî reisi vasıtasıyla merkeze iletilmelidir. Daha sonra ilgili yere yazı yazılarak, bu talebin meşru ve mümkün olup olmadığı incelenerek neticenin bildirilmesi talep edilmektedir.²³

Şehir, kasaba ve köylerdeki gayrimüslim reayanın ibadetlerini icra ettikleri kiliselerinin sık rastlanan yangınlarda yanması, zelzeleler ve

---

tokmak vurulması geleneği sürdürülmektedir. İlber Ortaylı, "Millet-Osmanlılar da Millet Sistemi", *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 67.

¹⁹ Mehmet Akif Aydın, "Din, Gayrimüslimler", *DİA*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 325-326; Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, İstanbul 1992, s. 280-281.

²⁰ Levent Öztürk, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, C. 26, İstanbul, 2002, s. 15; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 105.

²¹ Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, haz. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul 1999, s. 145-165.

²² Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 90.

²³ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. VII, İstanbul 1995, s. 3996.

zamanın geçmesi ile harap olması gibi durumlar dolayısıyla bunların tamir veya yeniden inşa edilmelerine ihtiyaç duyulmakta idi. Kimi zaman da o yerleşim yerinde yeni Hristiyan nüfus iskân edildiği veya çoğaldığı için mevcut kilise ahaliye yetmediğinden eskisinin yıkılarak yerine yeni büyük kilise yapılması gerekmektedir. Bu çerçevede kilise, havra ve benzeri gayrimüslim mabetlerine yönelik Osmanlı uygulaması, mevcut olanın genişletilmeksizin ve yükseltilmeksizin yapılması şeklinde sürdürülmüştür. Kiliselerin tamiri aşamasında izlenen süreç; tamir talebinde bulunulması, kilisenin bulunduğu yerde kadı ve diğer görevlilerce keşif yapılması, tamire ilişkin fetva alınması, fetvaya yönelik padişahın izni ve tamirden sonra yeniden keşif yapılması şeklindedir. Bu uygulamalar Islahat Fermanı'na kadar sürdürülmüştür.²⁴

Osmanlı idaresi, 18. yüzyıldan itibaren yeni kilise yapımına da müsaade etmiştir. Nitekim Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Rusya'nın Beyoğlu'nda bir kilise inşa etmesine müsaade edilmiştir. Islahat Fermanı (1856), gayrimüslimlerin ibadet özgürlüğünü genişletmesinin yanı sıra kiliselerin inşa ve tamiri konusunda da bazı düzenlemeler getirmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yayımlanan Rum, Ermeni patrikliği ve Protestan cemaati nizamnameleriyle kilisenin hukukî statüsü yeniden şekillenmiştir. Kiliselerin tezyini ve ayinlerin icrası için gereken eşyaya gümrük muafiyeti tanınarak 1912 tarihli Kilise ve Mektepler Hakkında çıkarılan kanun ile Osmanlı tarihinde ilk defa devletin kilise yapacak kurumlara para yardımında bulunması taahhüt edilmiştir.²⁵

Arşiv kayıtlarında kiliseler ve bunlara bağlı yapıların tamir ve inşaları için yapılan müracaatlara bakıldığında tamir nedeni olarak; zamanın geçmesiyle kiliselerin kullanılamayacak derecede harap olması veya yıkılması, yanmış olması, ibadet edenlere yeterli gelmemesi, yeni ilave kısımlara ihtiyaç duyulması veya mutat bakıma gerek olması gibi hususların beyan edildiği görülmektedir.²⁶

²⁴ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 289-297.

²⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale, İstanbul 1996, s. 115; Levent Öztürk, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, C. 26, İstanbul, 2002, s. 16.

²⁶ Hakan Olgun, "Kilise Defterleri'ne Göre İstanbul'da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği", *Dinsel ve*

Kiliselerin yeniden inşa faaliyetlerinde izlenen prosedür gereği taşradan yapılan başvurular, Metropolitlik tarafından Vilayet Meclis İdaresi'ne; merkezden yapılan başvurular ise Patriklik tarafından ilgili Nezaret'e yapılmıştır. İdari hiyerarşi takip edilmiş, en nihayetinde yeniden inşa faaliyeti padişahın izniyle başlatılmıştır.²⁷

Bu süreçte de dikkat edilen bazı hususlar bulunmaktaydı. Öncelikle tamir ya da inşa talebine konu olan kilisenin müracaatta bulunan millete ait olması gerekmektedir. Kilise yapılacak yer, Müslüman mahallesinde ya da yakınında olmamalıydı. Eklenecek kısmın kiliseye ait olmayan arazi üzerinde inşası sorun çıkarabilirdi. Ayrıca, kilisenin yapımının o bölgeye veya herhangi bir kişiye zarar vermesi hususu, üzerinde durulan hususlardandı. Yapılacak binanın kimler adına kayıtlı olduğu, mülk, vakıf veya devlet arazisi olup olmadığına bakılırdı. Kilise inşa edilecek cemaatten kaç hane ve kaç kişi olduğuna dikkat edilirdi. Bu hususlarda bir problem olmadığı takdirde inşa için talep edilen izin verilmiş,

Ancak bazı uyarılarda bulunulmuştur. Sözgelimi, ruhsat talep edenlerin beyan ettikleri ölçüleri aşmamaları, inşa masraflarının usule uygun olarak karşılanması, milletten zorla para toplanmaması ve halkın herhangi bir şekilde bunaltılmaması hususları özellikle vurgulanmıştır. Bu konuda mahalli idarelere inşa süresince yapılan uyarılara uyulmaması halinde verilen izni iptal etme yetkisi tanınmıştır.²⁸

Kilise tamir başvurularının genellikle uygun karşılandığı görülmektedir. Örneğin harap olmuş ve cemaate oranla yetersiz kalan kilisenin genişletilerek inşası talep edilip, genişletilmesi uygun görülerek yapılan kilise sayısı çoktur²⁹. İçinde ayın yapılamayacak derecede tamire muhtaç olanlar veya yıkılma ihtimali nedeniyle kilise

---

Kültürel Farklılıkların Bir arada Yaşaması/İstanbul Tecrübesi, ed. Mehmet Fatih Arslan- Muhammet Veysel Bilici, İstanbul, 2010, s.232; Süheyl Alemdar, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012, s.32.

²⁷ Talip Ayar, "Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası", *History Studies*, Volume 9, Issue 1, 2017, s. 13.

²⁸ BOA, ŞD. MLK.MRF., 1872/13, 28 Mayıs 1329/ 10 Haziran 1913; Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", *Samsun Araştırmaları*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2013, s. 220-221.

²⁹ BOA, BEO, 652/48866, 20 Haziran 1311/ 2 Temmuz 1895; BOA, İ.AZN., 81/16, 14 Eylül 1318/ 27 Eylül 1902.

içinde ibadet edenlere zarar verme ihtimali olan yerlerin yıkılarak yeniden yapılmasına müsaade edilmiştir. Gayrimüslim cemaat patriliklerine ve diğer mülki yetkililere gönderilen bir hükümde ise kilise tamiri hususunda iki şekil olduğu belirtilmektedir. Bu hükme göre, ilk tamirat çeşidi ‘tamirât-ı külliye’, yani kapsamlı ve büyük onarımdır. Bir kilise kaza sonucu yanmış veya yapıldığından beri uzun zaman geçmiş olup her tarafı yıkıldığından, kalan harap yerlerinin de yıkılarak yeniden inşasıdır. İkinci tamirat çeşidi ise, ‘tamirât-ı cüzîye’, yani kısmî ve küçük onarımdır. Üstündeki kiremitlerin kırılarak yağıştan zarar görecektir duruma gelmesi, sıvalarının dökülmüş olması, kapı ve pencerelerinin tamire muhtaç olması gibi daha küçük işlemler bu kategoridedir.³⁰ Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nde gerek sulh ile gerekse zorla fethedilen şehirlerde yeni kilise ve havra yapımının şer ‘an mümkün olmadığı, ahalisinin tamamı gayrimüslim olan ada ve köylerde ise Sultanın iznine bağlı olarak yeni kilise yapılmasının mümkün olduğu görülmektedir.

Kiliselerin tamir ve inşası sürecinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı anlaşmazlıklar yaşandığı ve Müslümanların bazı gerekçelerle kilise tamir ve inşasına karşı çıktıkları görülmektedir. Ordu kazasında bu tür anlaşmazlıklar yaşandığı görülmektedir. Buna ait bir kayıтта Ordu Ortodoks Rum cemaatine ait Ayayorgi Kilisesine yakın bir mesafede Protestan Ermeniler bir arsa satın almışlardır. Bu arsa üzerine kilise ve mektep olarak kullanmak için büyük bir bina yapmak istemişler. Fakat Rum Patrikliğinin itirazı üzerine yapılan araştırma neticesinde arsanın hem Rum kilisesine yakınlığı hem de binanın ruhsatsız olduğu için sorunsuz başka bir yerde kilise inşasına izin verileceği bildirilmiştir.³¹ Dolayısıyla kiliselerin inşası ve tamirinde Osmanlı unsuru olan farklı cemaatler arasında da bir takım anlaşmazlıkların yaşandığı ve konunun merkeze intikal ettirildiği anlaşılmaktadır.

2. Cemaatlerin Kiliseler Etrafında Oluşumu

Osmanlı Devleti, bünyesinde yer alan Hristiyan ve Musevi toplulukları semavî dinler kategorisinde değerlendirerek Ehli Kitap olarak benimsemiştir. Bu unsurları Tevrat, Zebur ve İncil gibi kutsal

³⁰ Alemdar, s. 34, 45-46.

³¹ BOA, BEO, 155/11562, 28 Kanunusani1308/ 9 Şubat 1893; BOA, DH.MKT., 11/39, 24 Mart 1309/5 Nisan 1893.

metinleri olan inanç grupları şeklinde kabul etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı idaresi, Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerini 19. yüzyıla kadar gayrimüslim topluluklar olarak tanımıştır.³²

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı yönetim anlayışında gayrimüslimlerin örgütlenmesi ırk esasına göre değil, düşünce ve inanç esasına göre şekillenmiştir. Osmanlı idaresi, her türlü inanç yapısını kendi içinde serbest bırakarak onlara belirli bir özerklik tanımıştır. II. Mahmut döneminde başlayan ve devam eden süreçte 1830'da Katolikler Ermeniler ve 1850'de Protestan Ermeniler ayrı birer millet olarak kabul edilerek, Osmanlı hükümetine karşı sorumlu bir millet başı atanmıştır.³³

Nüfusunun büyük kısmını Müslümanların oluşturduğu Osmanlı Devleti'nde Müslüman nüfus, köy, kasaba ve şehirlerde pek çok iş alanında yaşamlarını devam ettirmekteydiler. Ordu kazasında da nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslüman halk büyük oranda köylerde yaşıyordu.³⁴ 1831'de başlayan ve 1834'te tamamlandığı kabul edilen sayıma göre, Ordu merkezinde ve ona bağlı 19 kazada 26.725 erkek nüfus kaydedilmiştir. Kadın nüfusu da dâhil ederek bu sayının ikiyle çarpılması neticesinde 53.450 sayısına ulaşılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde 54 bin civarı bir Müslüman nüfustan söz edilebilir. Bu dönemde Karahisar-ı Şarki'ye bağlı Ordu kasabasında Ermeni ve Rumlar da kaydedilmiştir. Bu sayıma göre Ordu kazasında 2.846 Ermeni, 8.600 civarında da Rum nüfusu bulunmaktadır. 1869'da 9.398 olan Ortodoks Rum nüfusu, 1914'e kadar geçen 45 yıllık süreçte % 100 oranında artarak 18.505 sayısına ulaşmıştır. Aynı süreçte Ermeni nüfusu ise, 12.349'a yükselerek % 227'lik bir artış görülmüştür. Her iki gayrimüslim unsurun nüfus artışında, Anadolu'nun iç kesimlerinden Ordu kazası gibi sahil bölgelere ve batıya

---

³² Nicoara Beldiceanu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", haz. R. Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul 1999, s. 145-170.

³³ Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisenin Tanınması (1830)*, Yayınlayan. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995, s. 21-36.

³⁴ Abdullâh Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Derya Kitabevi, Trabzon 1999, s. 182.

doğru gerçekleşen nüfus hareketi yani iç göçün etkili olduğu bilinmektedir³⁵.

Yukarıda da belirtildiği üzere 1860 yılında yapılan nüfus sayımına göre Ordu kazasında, 39.500'ü Müslüman, 8.680'i Rum, 3.000'i Ermeni olmak üzere toplam 51.180 kişi bulunuyordu. 1890'larda ise Ordu kazası 80.000 Müslüman ve 19.000 Rum ve Ermeni olmak üzere 99.444 nüfusa ulaşmıştı.³⁶

1895'te kaza genelinde toplam nüfus 80.333 Türk, 10.443 Rum, 7583 Ermeni ve 288 Protestan olmak üzere 98.647 kişi idi.³⁷ Dolayısıyla Ordu kazasında da önemli miktarda bir gayrimüslim nüfusun yerleşik olduğu görülmektedir.

3. 19. Yüzyılda Ordu'da Gayrimüslim Cemaatler

19. yüzyılda Ordu kazasında yaşayan gayrimüslimler Rumlar ve Ermeniler olmak üzere iki etnik gruptan oluşmaktaydı. Ordu kazasındaki gayrimüslim nüfusun çoğunluğu Rumlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Ordu kaza merkezi ve bağlı nahiyelerde bulunan gayrimüslimler genellikle deniz kenarındaki yerleşim yerlerine yerleşmişti. Özellikle Rumların tamamına yakını sahil ve sahile yakın yerlerdeki yerleşim yerlerinde yaşamaktaydı.³⁸

17. yüzyılda daha çok Mesudiye, Reşadiye ve Gökçöy'ün bazı köylerinde yerleşik olan Rumlar dışında, 18. yüzyılın sonlarından itibaren bölgeye başka yerlerden Rum ve Ermeni nüfus gelmeye başlamıştır. 19. yüzyılda ise sayıları önceki yüzyıllara göre bir hayli artmıştır. Bu durumun bir diğer gerekçesi olarak, İngiltere ve Yunanistan bölgede bir Rum Pontus Devleti kurmak amacıyla bölgedeki Hristiyan nüfusu arttırmaya çalışması gösterilmektedir. Nitekim bu girişimlerle bölgedeki nüfuslarını kısmen artıran Rumlar, 1904'lerden itibaren bağımsız bir Pontus Devleti kurma faaliyetlerine başlamışlardır.³⁹

³⁵ İlhan Ekinci, *Halk, Ayan ve Devlet: Tanzimat Devri Ordu Kazası*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, 36-37.

³⁶ Sami, s. 825-826.

³⁷ Yediyıldız, s. 369.

³⁸ Suat Feyyaz Günaydın, *1831 Nüfus Sayımına Göre Ordu Merkez Kazası Nüfusu*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2011, s. 41.

³⁹ Yediyıldız; Üstün, 1992, s. XXIV-XV.

Ordu kasaba merkezinde olduğu gibi bağlı birimlerinde de gayrimüslim nüfusun 19. yüzyıl sonlarından itibaren arttığını gösteren arşiv kayıtları yer almaktadır. Nitekim Fatsa'da yaşayan Hacı Hasan-zade Nuri, Bayraktar-zade Salih ve Hakem-zade İsmail adlı üç kişi tarafından gönderilen 23 Haziran 1906 tarihli şikâyette bu husustan bahsedilmektedir. Şikâyette Fatsa Kasabası deniz sahilinde yirmi yıl önce sadece Müslümanların yaşadığı ancak şimdi buraya etraftan gelen 100 haneden fazla Ermeni ve 400 haneden fazla Rum ahali olduğu belirtilmektedir. Birçok ifsadata neden olan Ermenilerin Müslümanlar arasında dağınık yaşadıklarından muvaffak olamadıkları ifade edilmektedir. Bunların zamanla kasabanın iki üç yüz metre yüksekinde üç hâkim tepeyi gasp ettikleri ve ne amaçla bunu yaptıklarını bilmedikleri, bu tepelere izinsiz haneler inşa ettikleri ve bunları da Rum cemaatinden Terzioğlu Lazari ve arkadaşlarının ifsat ettiği anlatılmaktadır. Müslümanların merası olan bu yerler nedeniyle mahkemeye başvurulduğu ve kazanıldığı halde Lazari'nin Samsun istinaf mahkemesine müracaat ettiği, dosyanın da orada olduğu halde hala inşaat yapımına devam ettikleri ve yerel hükümetin de buna göz yumduğundan şikâyet edilmektedir. Bu mahallin memlekete yasak silahların sevki için müsait bir yer olduğu ve buraya mahalle teşkili ile ortaya çıkacak sorunların yerel memurlarca dikkate alınmadığı için devlete ve millete pek çok zararı olacağı anlatılmaktadır.⁴⁰

Osmanlı coğrafyasının genelinde olduğu gibi Ordu kazası dahilinde bulunan gayrimüslimler de mezhepsel anlamda farklı gruplardan oluşmaktaydı. Bunlar arasında; Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler ve Protestanlar ön plana çıkmaktadır.⁴¹

Rum-Ortodoks Cemaati

Rum Ortodoks Patrikliği, Fatih döneminde elde ettiği bu ayrıcalıklı durumu Rum isyanına kadar devam ettirmiştir. Ordu kazasında bulunan Ortodoksların büyük çoğunluğu Rum nüfusa aitti. İstanbul'daki Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Rumların, Ordu Merkez,

---

⁴⁰ BOA, BEO, 2862/214616.4, 10 Haziran 1322/23 Haziran 1906.

⁴¹ İzzet Bahri Ateşli, *H. 1325-1330 Tarihlî Ordu Kazası Şer'îyye Sicil Defteri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998, s. 8-9.

Bucak, Uskara ve Fermude nahiyelerinde 20 yerleşim yerinde 5 kocabaş ve 7 kâhyaları bulunmaktaydı.⁴²

1870’de Ordu kazasında toplam 8.108 Rum kayıtlı olup bu nüfusun % 26’sı merkez kazada yaşıyordu. Kazadaki Ortodoks Rumların sayısı 1914’e kadar geçen 45 yılda % 100 den fazla artarak 18.505’e ulaştı. 19. yüzyılın sonunda kazada Rumlara ait 4 kilise ve 2 mektep yer almaktaydı.⁴³

Protestan Cemaati

Roma Katolik Kilisesi’ne karşı çıkan Martin Luther King’in 16. yüzyılda reform hareketleriyle başlattığı mezhebî bir akım olan Protestanlık, Katolikler ya da Ortodokslar kadar kabul gören bir mezhep ve cemaat olamamıştır.⁴⁴ Bu mezhebin Osmanlı coğrafyasında yayılmasında İngiltere, Fransa gibi siyasi nüfuzunu arttırmak amacıyla dini bir araç olarak kullanmaya başlayan devletlerin çabaları etkili olmuştur.⁴⁵

Protestanların millet sistemi içerisinde resmen tanınan ve diğer milletlerin sahip oldukları haklara sahip bir millet olabilmek amacıyla Batılı devletlerin özellikle de İngiltere ve Prusya büyükelçilikleri aracılığıyla girişimlerde bulunmuştur. Bu iki devletin baskısı

Ordu’da Protestan mezhebine katılan iki gayrimüslim cemaat olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Ermeniler diğeri ise Rumlardır. Hiç şüphesiz Osmanlı’da yeni tanınmaya başlanan bu mezhebe mensup olanlar ilk etapta kendi soydaşlarının tepki ve baskılarına maruz kalmaktaydılar. Aynı şekilde Protestanların kaza genelinde yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri de gerek Müslümanlar gerekse Rumlular ve Ermeniler arasında huzursuzluklara neden olmuştur.

Ordu kazasında da cemaatler arası yaşanan gerilim veya problemler bu bağlamda artmış görünmektedir. Ordu kazasında Protestanlık faaliyetleri, genelde Ermeniler üzerinden yürütülmüş ve onların mezhep ve cemaat birlikteliği bozulmuştu. Ayrıca mezar yeri belirleme meselesi de Ermeniler ile Protestanların çatışmalarına yol açmıştır. Ortodoks gayrimüslimler de bu faaliyetlerden etkilenmiş-

⁴² İlhan Ekinci, “19. Yüzyılda Ordu Kazasında Ermeni Nüfusu ve Göçler”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 2014, s. 64.

⁴³ *Trabzon Vilayet Salnamesi*, 1290 (1873), s. 183

⁴⁴ Jacques Waardenburg, “Protestanlık”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 351.

⁴⁵ Eryılmaz, s.74-75.

lerdi. Bunun yanı sıra Osmanlı yerel idarecilerinin Protestan cemaate bakışı da bu mezhebin sosyal ve dinî sıkıntılarının yanı sıra bürokratik meselelerle de uğraştığını ortaya koymaktadır. Nitekim yerel idare ve yetkililerin Ordu'da kilise üzerinden yaşanan Protestan-Ortodoks gerginliğinde, Ortodoks Rumlardan yana tavır aldıkları anlaşılmaktadır.⁴⁶

Ermeni Cemaati

Ermeniler, Hz. İsa'nın tek bir tabiatı olduğunu iddia eden ve monofizit denilen bir öğretiye inanmaktaydılar. Bu nedenle Ortodokslar Ermenileri dinsizlikle suçlamaktaydı. Fatih, döneminde İstanbul'da Ermeni Kilisesi kurulmuştur.⁴⁷

Yerel tarih anlatılarında Ermenilerin Ordu coğrafyasına 18. yüzyılın sonlarında yerleştikleri ifade edilir. Sivas, Şarki Karahisar ve Suşehri bölgelerinden gelen Ermeniler Bayramlı kasabası (Eskipazar) civarındaki bazı köylere, birkaç aileden ibaret ufak topluluklar halinde yerleştiklerinde buralarda yoğun bir Müslüman nüfus bulunmaktaydı. Ermeniler Bayramlı kasabasında çok kalmayarak yeni gelişmekte olan Bucak kasabasına yerleştiler. Ayanlık mücadelelerinde beylerin ortadan kaldırılması ve merkezi otoritenin yerleştirilmesi sırasında, birçokları gibi bazı Ermeni ve Rum aileleri de Osman Paşa'ya yardımda bulundular. Osman Paşa'nın Ermenilere ve Rumlara Boztepe eteklerinde yerleşmeleri için verdiği topraklar, bugünkü Taşbaşı Mahallesi'nin Rum ve Ermeniler tarafından bir iskân merkezi haline dönüştürülmesine neden olmuştur.⁴⁸

Ermeni kayıtlarında 1850'li yıllarda Ordu şehrindeki Ermenilerin 100-120 hane civarında oldukları ifade edilmektedir. Ordu kasabasında ilk kiliselerini 1856'da okullarını ise 1860 yılında inşa etmişlerdir. 1912 yılında Ordu kasabasında 500 Türk, 500 Ermeni ve 1500 Rum evi olduğu, şehrin 15000 nüfusu bulunduğu belirtilir. Ayrıca Hikmet Pala, Raymond H. Kvorkian ve Paul B. Paboudjian tarafından kaleme alınan "*Les Armeniens Dans L'empire Ottoman A La Veille du Genocide*" adlı esere atıfta bulunarak Ordu kazası genelinde 13.565 Ermeni nüfusu bulunduğunu, bu nüfusun 3002 kişininin

⁴⁶ Ekinci, "19.Yüzyılda Ordu Kazasında Ermeni Nüfusu ve Göçler", 2014, s.67.

⁴⁷ Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999, s. 201.

⁴⁸ Hikmet Pala, *Bir Kentin Tarihi Ordu*, Altın Post Yayıncılık, Ordu 2013, s. 167-168.

Ordu merkez kazasında olduğunu belirtmiştir. Ordu'da Ermenilerin 80 köyü (Doğrusu yerleşim yeri olmalıdır. Çünkü mahalle olarak geçen her birimin müstakil köy olarak görüldüğü düşünülmektedir), 25 kilise, 28 okulları vardı. Ordu kazasında bulunan Ermeni yerleşimcilerin çoğunun 18. yüzyılın başlarında Hemşin ve Sev-ked (Araklı ilçesi Karadere Havzası)'ından göç ederek gelen Ermenileri olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹

Ordu kazasında bulunan Ermenilerin büyük bir kısmının I. Dünya Savaşı sürecinde gerçekleşen tehcir esnasında ihtida ederek Müslüman oldukları ve bunların göçe tabi tutulmalarına ilişkin kayıtlar da bulunmaktadır.⁵⁰ Hatta bunların merkezi hükümete gönderdikleri dilekçede kendilerine uygun bir yerleşim yeri tahsis edilmesi noktasında talepte buldukları anlaşılmaktadır.⁵¹

Orduda yerleşik olan bütün Ermeni akrabaları adına Fatsa ahali-sinden Karamatinoğlu Mühendis Mehmet Tevfik'in yazdığı dilekçe de bu meyandadır. Dilekçede öteden beri İslam ahali arasında yaşayan Ordu'daki Ermeni akrabalarının dini Mübin'i İslam'la müşerref olmaları nedeniyle gerekli kanunî muamelenin haklarında icrası talep edilmektedir.⁵² Burada Ermenilerden bir kısmının göçe tabi ol-mamak için Müslüman olma gibi bir seçeneği tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu duruma ilişkin bir kayıta, Ordu'da bulunan son Osmanlı kafilesi olan 15 hanelik Ermenilerin çoğunluğu kadın, çocuk ve zayıflardan oluştuğu ve Mesudiye kasabasına ulaştıkları bildirilmektedir. Bunların kendi arzularıyla İslamiyet'i kabul ettiklerine dair ellerinde vesikaları olup adap ve ahlak kurallarına uyararak vakit namazlarını camide kırdıklarından bahisle İslamiyet'i kabul ettiklerine şüphe olmadığı ve Ordu'ya iade edilmek istemediklerini cami kapılarında ve sokaklarda İslam ahalisine gözlerinden kanlı yaşlar akıtarak söylemeleri nedeniyle munasip bir mahalde iskânlarına müsaade edilmesi istenmektedir.⁵³

Müslüman, Ermeni ve Rum toplumları gibi etnik grupları bünyesinde barındıran Ordu kenti çok kültürlü bir yapıya sahip olup, söz konusu çok kültürlülük kültürel mirasın oluşumunda büyük bir etki

⁴⁹ Pala, 2013, s.168-169.

⁵⁰ BOA, DH. EUM.2.Şb, 8/61, 17 Mayıs 1331/30 Mayıs 1915.

⁵¹ BOA, DH. EUM.2.Şb, 8/61, 17 Haziran 1331/30 Haziran 1915.

⁵² BOA, DH. EUM.2.Şb, 8/61, 17 Haziran 1331/30 Haziran 1915.

⁵³ BOA, DH. EUM.2.Şb, 9/42, 11 Temmuz 1331/24 Temmuz 1915.

yapmıştır. Ancak çok kültürlü toplumsal yapıdan günümüze kadar sadece Müslümanlık döneminde inşa edilmiş mimari eserler ile Hristiyan döneminden kalan kiliseler ulaşabilmektedir.⁵⁴

4. Ordu'da Osmanlı Dönemi Kiliseleri

Anadolu'nun Orta ve Doğu Karadeniz sahilleri, Müslüman Türkler ve Komnenosların arasında güç ve hâkimiyet mücadelelerinin yaşandığı bir bölgedir. Bölgede yaşayan ve çekişme halinde olan Müslüman Türkler ve Hristiyanlar aynı zamanda sivil ve askeri imar ve inşa faaliyetlerinin yanında dini aktivitelerini de devam ettirmişlerdi.⁵⁵

Ordu şehrinde yer alan kiliselerin genellikle 18. ve 19. yüzyıllarda inşa edildiği tespit edilmektedir. Bunda hiç şüphesiz Ordu şehrinin son 200 yıl içinde kurulup gelişmesinin etkisi büyüktür. Ordu kazasındaki kiliseler, en çok gayrimüslim nüfusa sahip olan Ortodoks Rumlara, ardından Ermenilere ve sonradan Protestan mezhebine intisap eden gayrimüslimlere aittir.

19. yüzyılın sonlarında kasaba merkezinde 4 Ermeni mektebi, 4 Rum kilisesi ve 2 Rum mektebi bulunmaktaydı.⁵⁶ Nitekim yapılan yazışmalar neticesinde buradaki Rum nüfusa ait bir kilisenin inşasında herhangi bir sakınca olmadığı ve ruhsat verildiği anlaşılmaktadır.⁵⁷ Bu bağlamda Ordu kazasında bulunan büyük çoğunluğu Rum olan Ortodoksların 1870'de Ordu kazasındaki nüfusları 8.108; bu nüfusun % 26'sı merkez kazada yaşıyordu. Kazadaki Ortodoks Rumların sayısı 1914'te 18.505'e ulaşmıştı. 19. yüzyılın sonunda kazada Rumlara ait 4 kilise ve 2 mektep yer almaktaydı.⁵⁸ Bir kayıta Ordu kazası Rum cemaatinden 21 hanenin Kastamonu vilayetine

---

⁵⁴ Muhammet Kurucu, *Ordu'nun Osmanlı Dönemi Mimari Dokusunun Gelişimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2014, s. 272.

⁵⁵ Demet Okuyucu, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013, s. 314-332.

⁵⁶ *Trabzon Vilayet Salnamesi*, 1288 (1877), s. 203–207.

⁵⁷ BOA, ŞD., 2648/1, 9 Teşrinievvel 1309/21 Ekim 1893.

⁵⁸ *Trabzon Vilayet Salnamesi*, 1290 (1873), s. 183

bağlı Düzce kazasında Büyükpınar adlı yere göçleri ve burada bir kilise inşası için izin istedikleri anlaşılmaktadır.⁵⁹

Ordu'ya 18. yüzyılın sonlarında gelen bir diğer cemaat olan Ermenilerin 100-120 hane kadar oldukları ve 1852 yılında kiliselerini, 1860 yılında ise ilkokullarını yaptırdıkları bilinmektedir.⁶⁰ İngiltere'nin girişimleriyle Osmanlı'da ilk Protestan kilisesinin 19. yüzyılda açıldığı düşünüldüğünde Protestan cemaatin Ordu'da ilk kiliseyi yine bu yüzyılın sonlarında açtığı anlaşılmaktadır.

Ordu Merkezinde Bulunan Kiliseler

Ordu merkezde Düz Mahalle Kilisesi'nin ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemesine rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısında 1868-1870 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir.⁶¹ Bir diğer Rum kilisesi ise Elmalık (Şarkıye) mahallesinde inşa edilmiştir.⁶² Şehir merkezinde Sahil yolu kenarındaki Rum kilisesi 1850-1856 yılları arasında inşa edilmiştir.

Ordu merkezde Taşbaşı Kilisesi ise, bir Rum Ortodoks kilisesidir. 1902'de ilk yapımına ilişkin kayıtlar olup ayrıca 1908'de kilisenin harap olmasından dolayı yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁶³ Kilisenin 1853 yılında halk tarafından yaptırıldığı şeklinde bilgiler de bulunmaktadır.⁶⁴ Dolayısıyla 19. yüzyılda Ordu kazasında bulunan Hristiyan cemaatlere ait kiliselerin onarım veya yapımına Osmanlı hükümeti tarafından izin verildiği görülmektedir. Ordu merkeze inşa edilen 5 kiliseden 1870 yılında Çay Mahallesi'ne bir Rum kilisesi, 1895 yılında Protestan Cemaati için bir kilise, 1895 yılında

⁵⁹ BOA, ŞD., 1656/20, 16 Teşrinisani 1309/28 Kasım 1893; Ekinci., "19. Yüzyılda Ordu Kazasında Ermeni Nüfusu ve Göçler", s. 14.

⁶⁰ İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazası'nda Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 1, Trabzon 2006, s. 63-64; Sıtkı Çebi, *Ordu Şebri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, İstanbul 2000, s. 80.

⁶¹ Muhammet Kurucu, *Ordu'nun Osmanlı Dönemi Mimari Dokusunun Gelişimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2014, s.80.

⁶² BOA, BEO, 4310/323220, 1 Eylül 1330/14 Eylül 1914; Gürsoy, 1998, s. 67.

⁶³ BOA, İ.AZN., 81/16, 14 Eylül 1318/27 Eylül 1902; BOA, Y.A.RES., 118/36, 28 Eylül 1318/11 Ekim 1902; BOA, DH.MKT. 2668/20, 6 Teşrinisani 1324/19 Kasım 1908.

⁶⁴ Kurucu, s. 83.

Habsamana nahiyesi Gölköyü köyüne Atık Aya Yorgi Kilisesi'nin yeniden yapımı, 1896 yılında Elmalık mahallesi de Aya Nikola adlı⁶⁵ bir Rum kilisesi inşasına Osmanlı Hükümeti tarafından izin verilmiştir. Bunlardan 4 tanesi günümüze gelebilmiştir.⁶⁶ Bu bağlamda Ordu kent merkezinde yer alan kiliseler son dönem Rum Ortodoks kiliseleri olup tamamının 19. yüzyıla ait olduğu söylenebilir.

Ordu'da yaşayan Ermenilere ait kiliselerle ilgili bilgiler de yer almaktadır. Ermeniler ilk kiliselerini 1842 yılında Zaferi Milli mahallesinde inşa etmişlerdir. Bu kilise 1940'ta yıkılmıştır.⁶⁷ Buna ilişkin bir mülakatta Harutyum Artun'un verdiği cevaplar çerçevesinde İsmet Paşa İlkokulu'nun olduğu bölgenin eski Ermeni Mahallesi olduğu ve okulun da Ermeni okul olduğu belirtilmektedir. Burada bir kilise de olduğu sonra kiliseyi Yozgat'tan 1933'te Ordu'ya görevlendirilen valinin yıktırarak camiye çevirdiğini ifade etmektedir.⁶⁸ 20. yüzyılın başlarında ise Ordu'da Ermenilerin 80 yerleşim yeri olup, 25 kilise ve 28 okulları olduğu da belirtilmektedir.⁶⁹

Ordu'ya bağlı Ermeni köylerinin bir kısmında da Ermeni kiliseleri olduğunu ifade eden bazı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Ordu'ya bağlı Ermeni kiliseleri, Hocoglu ve Yazık'te Surp Toros Kilisesi; Musakılıç'ta Surp Tateos Kilisesi; Kırzdere'de Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Meryem Ana Kilisesi); Kulcoren'de Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Meryem Ana Kilisesi); Sayaca'da Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Meryem Ana Kilisesi); Saraycık'ta Surp Kirikor Lusavoriç Kilisesi; Darıkca'da Surp Stepanos Kilisesi; Katırkoy'da Surp Minas Kilisesi; Tepekoy'de Surp Kirikor Lusavoriç Kilisesi; Uzunmahmud'da Surp Kirikor Lusavoriç Kilisesi; Çavuşlar'da Surp Kirikor Lusavoriç Kilisesi; Çatalı'da Surp Garabet Kilisesi; Bultan'da Surp Garabet Kilisesi ve Taşoluk'ta Surp Kirikor Lusavoriç Kilisesi bulunmaktadır.⁷⁰

⁶⁵ BOA, ŞD., 2636/3, 14 Mart 1310/26 Mart 1894.

⁶⁶ Tuğlacı, 1985, s. 259-261; Baş, 2014, s. 394-395.

⁶⁷ Ahmet Gürsoy, Ahmet Gürsoy, *Şehir Coğrafyası Yönünden Ordu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, 67.

⁶⁸ <https://team-aow.discuforum.info/t1329-Ordu-Kazasi.htm>. (01 Ocak 2019).

⁶⁹ Ekinci, 2014, s. 12.

⁷⁰ <https://team-aow.discuforum.info/t1329-Ordu-Kazasi.htm>. (01 Ocak 2019).

Tablo 3: Ordu Merkezde Bulunan ve Arşiv Kayıtlarında Geçen Kiliseler

Adı/Cemaati	Bulunduğu Mevki
Rum Kilisesi	Düz Mahalle
Rum Kilisesi(Aya Nikola)	Elmalık (Şarkıye) Mahallesi
Ermeni Protestan	Taşbaşı Mahallesi
Rum Kilisesi	Çay Mahallesi
Rum Protestan Kilisesi	---

Bu kiliseler dışında, Ordu merkezinde günümüze ulaşmayan Rum ve Ermeni kiliselerinin olup olmadığına dair net bilgiler bulunmamaktadır. Ordu kazasında yer alan Ermeni kiliselerinin farklı rakamlarla verildiği ve bir çelişki oluşturduğu görülmektedir. Bu farklılığın nedeni; arşiv kayıtlarında verilen sayılar kadar Ermeni kiliselerine ait bilgilerin yer almaması, birçoğunun yıkılıp gitmesiyle kalıntılarına ulaşamaması ve bilgilerin mülakata dayanmasından ileri geldiği düşünülebilir.

Ordu Kazalarında Bulunan Kiliseler

Ordu Merkez Perşembe ilçesinde Yason Kilisesi Çaytepe Köyünde olup ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Hristiyan Rumlar tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Ordu İl Kültür turizm Müdürlüğü'ne ait levhada yapım yılı olarak 1869 yılı yazılıdır.⁷¹

Ünye merkezdeki Yalı Kilisesi, Ünye İlçesinde Ortayılmazlar Mahallesinde bulunmaktadır. Yapım tarihi bilinmemekle birlikte 19. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.⁷² 19. yüzyıl ortalarında Ordu sancağına bağlı bir kaza merkezi olan Gölköy ilçesinde de Darahta ve Yemişken kiliseleri olarak bilinen ve yapılış tarihleri kesin olarak bilinmeyen iki kilise olduğu bilinmektedir.⁷³

Mesudiye ilçesine bağlı Doğançam köyünde de eski bir Rum kilisesinin olduğu bilinmektedir. Bir diğer bilgiye göre Mesudiye ilçesinde bilinen 5 kilise bulunmaktadır. Birçok bilinmeyen kilise ya yıkılmış olup ya da yıkılmak üzere ayakta durmaya devam etmektedirler. Kiliseler 1700-1900 yılları arasında inşa edilmiştir. Bu kiliseler Mesudiye Yason Rum kilisesi, Mesudiye Rum Ortodoks Kilisesi,

⁷¹ Kurucu, s. 87.

⁷² Kurucu, s. 90.

⁷³ Kurtuluş Demirkol, *Gölköy (Habsamana) Tarihi ve Müslim Nüfus Defteri*, Kitabî Yayınları, İstanbul 2016, s. 308.

Mesudiye Samuğa Ermeni kilisesi, Mesudiye Topçam Muzadere Rum Kilisesi ve Mesudiye Şaphane Kilisesi'dir.⁷⁴

Tablo 4: Ordu Kazalarında Bulunan Kiliseler

Adı/Cemaati	Mevki
Atik Ayayorgi Rum Kilisesi	Hapsamana nahiyesi Gölköyü
Yason Rum Kilisesi	Perşembe Çaytepe köyü
Yalı Kilisesi	Ünye Ortayılmazlar Mahallesi
Darahta	Gölköy
Yemişken	Gölköy
Rum Kilisesi	Mesudiye Doğançam köyü
Yason Rum kilisesi	Mesudiye
Rum Ortodoks Kilisesi	Mesudiye
Samuğa Ermeni kilisesi	Mesudiye
Topçam Muzadere Rum Kilisesi	Mesudiye
Şaphane Kilisesi	Mesudiye

Bu kiliseler dışında da Ordu'ya bağlı kaza ve nahiyelerde pek çok kilisenin olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü günümüzde bazı yerler için kilise koyağı, kilise yanı, kilise, kenise vb. tabirler kullanılmaya devam etmektedir.

Ordu'da Kiliselerin Mektep, Vakıf ve Örgütlerle İlişkileri

1920 yılında Ordu'nun il merkezi yapılmasıyla birlikte buraya bağlanan Ünye⁷⁵ kazasında 19. yüzyılın sonlarında Ermeni kilisesinin bazı yıkıcı faaliyetlerinden söz edilmektedir. Ünye kazasının Köklük köyü papazı Tahmazoğlu Mikail ve köyün muhtarı Kırkor'un Ermeni fesat cemiyetlerine asker toplamak için ahaliyi teşvik eylemeleri merkez livaya bildirilmiş ise de papaz Mikail'in Dersaadete gidip Kumkapı Ermeni kilisesine dâhil olarak yine Ermeni cemiyeti fesadiyesine asker yazmak meselesinden dolayı Ünye tutukevinde tutuklu bulunan oğlu Nişan'a gönderdiği mektup yakalanarak bunların fesat fikirleri malum olduğundan hal ve hareketlerinin dikkatle takip edilmesi istenmektedir.⁷⁶

Başka bir belgede Ordu Ermeni cemaatinden Olmezyan Artin Avakim gönderdiği 28 Mart 1899 tarihli arzuhalinde Ermeni fesadıyla ilgili önemli bir uyarıda bulunmaktadır. Avakim Efendi, Trab-

⁷⁴ <https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Mesudiye.html>. (03 Ocak 2019).

⁷⁵ <http://www.unye.gov.tr/unyenin-tarihi> (15 Ocak 2019).

⁷⁶ BOA, DH. MKT, 431/69, 16 Temmuz 1311/28 Temmuz 1895.

zon Ermeni Piskoposu Sivasi Haruf Efendi'nin devlete bağlılığıyla bilinen Papaz Abraham Efendiyi azlederek yerine fesat çıkarmakla meşhur olan Eczacı Şirinyan Mardiros Efendi'yi tayin etmesinin hangi hain maksadı amaçladığının açık olduğunu iddia etmektedir. Yani Mardiros Efendi'nin Ordu'da bir sene kadar kısa bir süre kalması halinde devlete sadakatten geri durmayan Ermenilerin fikirlerini bozacağını söylemektedir. Ayrıca Mardiros Efendi'nin, Kilise Cemiyeti tarafından casuslukla suçlandığını belirtmektedir. Ancak Avakim Efendi'nin bu iddialarının şahsi düşmanlığından ileri geldiği ve aslının olmadığı Trabzon vilayetinden verilen cevapta anlaşılmaktadır⁷⁷.

Ordu'daki Kiliselerin İnşa ve Tamiri

Osmanlı Devleti'nde Hristiyan cemaatlerin ibadet yeri olan kiliselerin tamire ihtiyacı olduğunda bunun resmi prosedürü veya yeni kilise inşası söz konusu olduğunda bu isteğin nasıl karşılandığı Osmanlı arşivleri ve dönem kaynaklarında belirtilmektedir. Bununla birlikte Müslüman halkın kilise tamir ve inşasına yaklaşımı da konunun bir diğer boyutudur. Bir diğer husus ise Hristiyanların kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklardır. Son olarak Batılı devletlerin Osmanlı toplumundaki gayrimüslim toplulukları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanma ve onlar üzerinden nüfuz sağlamak amacıyla kiliselerin tamir ve inşasına müdahale ettikleri anlaşılmaktadır.⁷⁸

Kiliselerin tamiri ve yeniden inşası şer'i hukuk ve gayrimüslimler için uygulana gelen zimmî hukukunda düzenlenmiştir. 19. yüzyıla kadar kilise inşa ve tamirinde şer'î hukuk ilkeleri uygulanmıştır. Fakat 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra kilise tamir ve inşaatı ile ilgili uygulamalarda temel bir değişikliğe gidilerek fetva şartı kaldırılmış ve gayrimüslimler için yeni bir hukuk devri başlamıştır.⁷⁹

⁷⁷ BOA, DH.TMIK.M., 68/57, 16 Mart 1315/28 Mart 1899; BOA, DH. TMIK.M., 68/57, 1 Mayıs 1315/13 Mayıs 1899.

⁷⁸ Süheyl Alemdar, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012, s. XII-XIII.

⁷⁹ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit (II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri)*, ed. Azmi Özcan, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255-256.

Bu çerçevede merkezden Ordu kazasına gönderilen bir iradede Hristiyan cemaatlere ait kilise, mektep, hastane ve mezarlık inşasında uyulması gereken kurallar şu şekilde sıralanmıştır:

“1-Memalik-i Osmaniy'e de gerek yerli cemaat-i gayrimüslime gerek teb'a-i ecnebiye taraflarında müceddiden kilise mektep hastahane ve emsali emakini mezbebiye ve hayriye inşasına ve bir mahallin kabristan ittihazına ruhsat itası için istid'a vukuunda bunların vücuda getirileceği mevaki-i mahallat ve müberrat ve cevamiü ve mesacid-i İslamiye ve kala-i hakanienin kurb ve civarında mıdır? Öyle ise ne kadar bu'd ve mesafede kaimdir. Tesislerinde lüzumu hakiki ve balen ve istikbalen mahzur mahalli ve cemaati sairenin o mevakide iştirak ve alakası var mıdır?

2-Müessesat-ı mebus-u anhanın ibdas edileceği teb'adan kimlerin namına mukayyedir. Mülk ya vakıf yahut arz-ı miri midir? Kaç zira'dır? Kıymeti hazıraları ne miktardır? İnşa kalınacak mebaninin ve müstemilatı var ise onların her biri tul, arz ve irtifa itibariyle ne miktar ebatta bulunacak kaç kapı, pencere ve odayı şamil olacaktır. Müstemilatı neden ibarettir. Ve müessesatı asliyenin yapılacağı arsaların dâhil ya haricinde midir? Akar mıdır?

3-Mebani-i merkûme hangi cemaate mensup olup orada o cemaatten ne kadar hane ve nüfus mevcuttur. Masarf-ı inşaiyye ne suretle ve kimler tarafından tesviye edilecektir?

4-Balâdaki maddelerde gösterilen mebâni mevcut bulunup da tevsiyan ve tecdiden inşasına müsaade talep olunur ise mebâni-i mevcude ruhsatı resmîyeye merbut mudur? Değil midir? Merbut olduğu halde hangi tarihte ve ne yolda ruhsat alınmıştır? Mevcut mebânide vuku bulacak tevsiyat ve ilavâttan her biri tul ve arz ve irtifa ve bunların arsaları zira' itibariyle ne miktardır? Mezkur arsa kimlerin uhdesindedir? Mülk, vakıf yahut arz-ı mîrîmidir? Nevine göre bedeli öşre yahut mukataa ve icare-i zemine merbut mudur? Merbut ise miktarları ve arsaların kıymeti hazıraları nedir?

5-Marûz-ziker müessesâttan mevcut bulunanların tasbibi kıyudiyile mensup oldukları hüccetler namına senedat-ı hakanîye it'ası istid'a olundukta bunların devletçe usulen tasdiki ve ruhsat-ı resmîyesi icra edilmiş midir? Hakiki müessis ve müdürleri ve mutasarrıf-ı hazıraları kimlerdir? Ve hangi tebadandır? Müessesâtın müstemilatı var mıdır? Ve her biri ehyevm ne vecih

ile istimal olunmaktadır? Gerek müessesât-ı mezâkurenin, gerek müstemilâtı olan mebanînin başka başka tul ve arz ve irtifaları ne miktardır? İşgal eyledikleri arsalar kaçar zira'dır? Kezalik mülk ya vakıf ve arâzi-i mîrî midir? Nev'lerine göre bedeli öşre mukataa veya icare-i zemine merbut buldukları takdirde miktarları ve arsaların kıymeti hazıraları nedir? Müstemilâtı müessesat-ı asliyenin hariç ya dâhilinde midir? Akar mıdır?

6-Müceddiden ya tevsân inşasına yabut ruhsat-ı resmîyeye rabtına ve tashihî kuyudıyla hüccetler namına senedat-ı Hakaniye azasına ruhsat verilmesi istid'a olunan emâkin mektep ve hastahane ve eczahane ise bunlara hangi cemaatten şakird ve hasta kabul edilmektedir? Kabul edilenlerden ücret ve mualecatın esha'nı alınmakta mıdır? Merkezden tabirrat ve bi'l-icab telgraf ile istizah edilecek hususat veya alakadaramı taraflarından doğrudan doğruya vuku bulacak müracaat ve müsted'iyat üzerine mevzu bahis olan mesalihin nevi şekli balada muharrer altı maddeden hangisinin mevzuuna mutabık ise o maddenin havi olduğu suallere nazaran bilâ noksan icrayı tedkikat ve tabkikat ile netayic-i hâsıla meclis idare mazbatasıyla müsaraaaten merciine inha ve yeniden yapılacak olan yabut mevcut bulunan mebaninin hey'at-ı umumiyesini gösterir harita ile arsaların keyfiyeti tasrihi mübeyyin senedatin veya kuyud-ı Hakaniyenin musaddak suretleri isra olunacak ve bir de istizahat ve müstediyatin tarihi vukundan bedee ile muamelât-ı tabkikiyenin taalluk eylediği devair ve aklâmdan her birine havalesi ve oralardan ikmalî muamele ile diğer kısım ya daireye tevdii tarihlerini natık birer cedvel dahi mazbatalara rabt edilecektir.”⁸⁰

Dolayısıyla kilise ve sair ibadet ve eğitim binalarının inşasında öncelikle bulunduğu mevkiinin cami, mescit veya kale yakınlarında olup olmadığının öyle ise ne kadar mesafede olduğunun tespit edilmesi istenmektedir. Daha sonra yapılacak binanın kimler adına kayıtlı olduğu, mülk, vakıf veya devlet arazisi olup olmadığı, metrekaresi ve kıymeti ve inşa edilecek yerin uzunluk, genişlik ve yükseklik ölçüleriyle, kapı, pencere ve oda sayıları belli olacaktır. Ayrıca inşaatı yapılacak binanın hangi cemaate mensup olup orada o cemaatten ne kadar hane ve nüfus mevcuttur. İnşaat masrafı ne suret-

⁸⁰ BOA, ŞD. MLK. MRF., 1872/13, 28 Mayıs 1329/10 Haziran 1913.

le ve kimler tarafından tesviye edilecektir. Bu durumların da net olarak belirtilmesi istenmektedir. Yapılacak binaya ait daha önce ruhsat verilip verilmediği ve şayet verildiyse hangi tarihte ve ne surette ruhsat alındığının belirlenmesi de istenmektedir. İnşaatı talep edilen binaların devletçe tasdik veya resmi ruhsatının olup olmadığı araştırılacaktır. Ayrıca inşaat yapılacak arsaların haritaları ile durumlarını gösteren senetlerinin de gönderilecek evraklara eklenmesi de tahkikat sürecinde istenilen bilgiler arasında yer almaktadır. Örneğin Ordu kasabasında Elmalık mahallesinin Çay mevkiinde Rumlar tarafından inşasına teşebbüs olunan kilisenin 6 Safer 1287(8 Mayıs 1870) tarihli fermanla kayıtlı uzunluk ve genişlik miktarından büyük olduğu anlaşılmasıyla inşaatının ertelendiği bilinmektedir.⁸¹

İnşaatı yapılacak bina için gerçekleştirilecek bürokratik işlem sırası, Elmalık mahallesinde yapılacak kilise inşası incelendiğinde zamansal süreci ise 13 Mart 1328 (26 Mart 1912) ile 7 Temmuz 1329 (20 Temmuz 1913) tarihleri aralığında yaklaşık bir buçuk yıl sürdüğü görülmektedir. Dolayısıyla diğer uygulamalar da göz önüne alındığında kilise ve benzeri inşaat izinlerine bir ile 2 yıl aralığında müsaade edildiği, kurallara uymadığı takdirde ise izin verilmediği anlaşılmaktadır. Bu süreler itiraz ve şikâyetler üzerine hiç şüphesiz artabilmektedir.⁸²

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere bir kilise inşası yazışmalarına bakıldığında yerelde 23 kez yazışma yapıldığı görülmektedir. Bu yazışmalara Trabzon vilayeti ve Patrikliklerin merkez ile yaptığı yazışmaları eklendiğinde kırka yakın evrakın yazışmalarda gelip gittiği görülmektedir. Bir kilise inşasına yönelik başvuru sürecinde gönderilen dosyada bulunması gereken evraklara ilişkin yine Elmalık Mahallesi örneği incelendiğinde çeşitli yazılarla birlikte harita ve pusula ile birlikte 11 evraktan oluşan bir dosya oluşturulduğu görülmektedir.⁸³

Osmanlı'da kilise inşası ve tamirine yönelik kapsamlı bir prosedür işlediği de anlaşılmaktadır. Tamir işleminin meşruiyetini sağlayacak bu ilk prosedür sonrasında cemaatin lideri olan patriklik tarafından Divan'a müracaat edilerek tamir ve inşaa talebinde bulunulurdu. Bu müracaatın ardından kilisenin bulunduğu yerde Müslü-

⁸¹ BOA, ŞD., 2636/3, 19 Nisan 1310/1 Mayıs 1894.

⁸² BOA, ŞD. MLK.MRF., 1872/13, 7 Temmuz 1329/20 Temmuz 1913.

⁸³ BOA, ŞD. MLK.MRF., 1872/13, 18 Eylül 1329/1 Ekim 1913.

manların huzurunda, en, boy ve yükseklik gibi eski ölçülerinin belirlendiği bir keşif gerçekleştirilirdi. Böylelikle kilisenin sınırları belirlenir ve çevresindeki Müslümanlara veya vakıf arsalarına herhangi bir tecavüzünün olup olmadığı tespit edilirdi. Daha sonra kilisenin tamiri konusunda fetva alınırdı. Tamir ve inşa için verilen iznin İslam hukukundaki “*kadim olma ve asli ölçülerine fazla bir şey eklemeden tamir etme*” prensibine dayandırıldığı görülmüştür. Son aşamada ise verilen fetva doğrultusunda padişahın emri gerekmektedir. İnşa veya tamir taleplerini onaylayan bu fermada başvuru sürecindeki bütün ayrıntılara yer verilerek bölgenin mülki idarecisinin bu süreçten tam olarak sorumlu olduğu vurgulanmaktaydı. Onaylanan kilise tamirinin ardından ise yeniden keşif yapılarak kilisenin tamirden sonra herhangi bir uygunsuzluğun olup olmadığı araştırılırdı.⁸⁴ Ancak zaman zaman belirlenen ölçütlerde kısmi uyumsuzluk olması durumunda da kilise yapımının engellenmediği anlaşılmaktadır. Buna ilişkin bir kayıta, Ordu kasabasında yer alan Elmalık mahallesinin Çay mevkiinde inşasına Rum patrikhanesi tarafından ruhsat istenilen kilisenin ruhsatında belirtilen uzunluk ve yükseklik miktarından fazla inşa olunmakta olduğu anlaşılması üzerine inşaat tehir edilmiş ise de ruhsatın düzenlendiği tarihte meskûn olan Rum cemaati 30 hanede 150 nüfustan ibaret iken inşaat esnasında 150 hanede 500 nüfusa ulaşmasından dolayı ve kilisenin uzunluğu 27,5 ve yüksekliği 12 zira’ olup fermada belirtilen uzunluk ve yükseklikten farkının 4 zira’dan ibaret olarak kilisenin bu suretle inşasınca mahzur olmasına rağmen Rum kilisesinin inşasına ruhsat verildiği anlaşılmaktadır.⁸⁵

Ordu’da Tamir ve İnşa Edilen Kiliseler

Ordu’da özellikle 19. yüzyılda pek çok kilisenin ruhsatsız bir şekilde yapıldığı ve bir süre sonra Osmanlı hükümetinden izin alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu izinsiz inşaatlara ilişkin Osmanlı merkezinden gelen bir yazı şu şekildedir:

⁸⁴ Hakan Olgun, “Kilise Defterleri’ne Göre İstanbul’da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşamasi: İstanbul Tecrübesi*, ed., Mehmet Fatih Arslan- Muhammet Veysel Bilici, İstanbul 2010, s. 227-229.

⁸⁵ BOA, BEO, 841/63051, 22 Ağustos 1312/3 Eylül 1896.

“...Ecanib tarafından bu suretle inşa ve tesis edilen kilise ve mekteplerden ekserinin inşa ve küşad edileceği mahallerde bulunan ecnebler birkaç müste’cir ve dükkâncıdan ibaret olarak bulunduğu ve memalik-i şahanede mektep ve kilise inşa ve tesisi ise o babda irade-i seniye-i müllükane şerefsudurunda mütevakıf olduğu halde şimdiye kadar bu ahvale riayet olunmaması sebebiyle bir çok kilise ve mektepler bilâ ruhsat küşat edildiği gibi bir çoğunun küşadına doğrudan doğruya Maarif Nezareti ve sairleri canibinden ruhsat verilmesi suretiyle sui isti’malat vukua getirilmiş ve malum olduğu vecible serbesti-i maarif kavanin ve nizamât ahkâmına ve menafî-i devlete muvafakat kaydıyla mukayyed bulunmuş olduğundan bilâ ruhsat açılması veya Maarif Nezaretinin yahut sairlerinin izniyle küşad edilmiş velhasıl tesisi irade-i seniye müstenid bulunmamış olan kilise ve mekteplerin nerelerde kâin ve cemaat-i Hristiyanîyenin hangisine mensup olduğunu ve hangi tarihlerde kimlerin tarafından verilen ruhsat üzerine açılmış idüğünü mübeyyin ve muvazzeb bir defter tanzim olunması ve mabedlerinin bir mahalde mektep ve kilise inşasına ruhsat istenildiği vakit bunun mahzuru olup olmadığı maddesiyle cemaati mahallîye nüfusunun miktarı tabkik ve zikr olunan mektep veya kilisenin tesisi oradaki diğer ahali-i Hristiyanîyeye ne yolda telakki olunacağı ve ahali-i merkumenin bu babda bir mütalaaşı olup olmadığı patrikhanelerden istimzaç edilerek ona göre iktizayı keyfiyetin arzı inebe-i u’lya kılınması bususunun usulü ittihazı zımında meclisi vükelaca müzekkerat-ı lazıme icra ve o sırada madde-i maruza hakkında dahi tetkikat ifasıyla netice-i kararı havi kaleme alınacak mazbatnın hak-i payı padişahiye arz ve takdimi şerefsudur buyrulan irade-i seniye-i cenabı hilafetpenahi mantuku celilinden bulunmağın ol babda emir ve ferman hazretî men lehül emrindir.”⁸⁶

Daha önce izinsiz olarak yapılan kiliselerin ve cemaatlerinin hangi kiliseye mensup olduğunun tespit edilerek bir defterde kayıt altında tutulması istenmektedir. Ordu’da yıkılan ve büyük oranda hasar gören kiliselerin yeniden inşa edildiğine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Bunlardan 1895’e ait bir kayıta Ordu kazasında Habsamana nahiyesi Gölköy karyesinde bulunan Ayayorgi kilisesi-

⁸⁶ BOA, İ.AZN., 13/23, 9 Mart 1311/21 Mart 1895.

nin yıkılmasıyla yeni ve daha geniş bir kilisenin inşasına yönelik bir irade-i seniye verilmiştir.⁸⁷

Bu yazıda, Gölköy'deki eski Ayayorgi kilisesinin yıkılmasıyla arsası üzerine yeni ve geniş bir kilise inşasına ruhsat verilmesi Rum patrikliğinden talep edilmiş ve adı geçen kilisenin harap olmasıyla beraber mevcut nüfusu almaya yeterli olmadığından bahisle yeni bir kilise inşa ve eski kilise enkazının kullanımıyla 100 liraya ulaşacak iâşe masrafının kilise sandığından tesviye ve ifa olunacağı bildirilmiştir. Adı geçen köyde Rumların başka kiliseleri olmadığı gibi sadece Rum olarak 80 hanede kadın ve erkek 500 nüfus bulunduğu ve kilise inşasında bir mahzur bulunmadığı ve Gölköy'de Ayayorgi kilisesinin yıkılmasıyla yeni ve geniş bir kilise inşasına yönelik irade-i seniye hazırlanmıştır.⁸⁸ Dolayısıyla eski Ayayorgi kilisesinin bulunduğu yere bir miktar yer ilavesiyle kargir olarak uzunluk olarak 24 ve genişlik olarak 16,5 ve yükseklik olarak 12 zira⁸⁹ olarak yeniden inşası ve eski kilise enkazının yanmasıyla birlikte 100 liraya ulaşacak inşaat masrafının kilise sandığından karşılanacağı ve Gölköy'de Rumların başka kiliseleri olmadığı gibi diğer cemaatlerde de bulunmayıp yalnız Rum olarak 80 hanede erkek ve kadın 500 nüfus bulunduğu ve kilise yapımında mahzur olmadığı anlaşılmış olduğundan divanı hümayun kaleminin müzekkeresinden gösterildiği üzere kilise inşaatına izin verilerek müsaade edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁰

Ordu kasabasında Taşbaşı Ermeni mahallesinde Protestanların mabet kabul ettikleri binanın harap olmasından dolayı birinci katı kilise ve ikinci katı mektep olmak üzere inşasına ruhsat verilmesine ilişkin yapılan tahkikatta Ordu kasabasında Ermeni Protestanlara ait mabet ve mektebe dair divanda bir kayda rastlanmadığı bildirilmiştir. Ancak Ermeni Protestan cemaati için mabet kabul edilen hane nin harap olmasından kaynaklı 1200 zira ölçüsündeki mülk arsası

⁸⁷ BOA, BEO, 652/48866, 3 Temmuz 1311/15 Temmuz 1895.

⁸⁸ BOA, BEO, 652/48866, 20 Haziran 1311/2 Temmuz 1895.

⁸⁹ Türk lehçelerinde arşun şeklinde yer alan kelime, dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder. Arapçası zira'dır. XVI. yüzyılda mimar arşınının değeri 73,3333 cm. olarak verilmektedir. Arşın ve zirâların uzunluklarında zaman içerisinde farklılıklar görülse de çalışma konumuza ait mimari arşının 19. yüzyıl sonrası Osmanlı Devleti'nde değeri platin bir ayar arşını ile 75,7738 santimetrelilik bir standarda bağlanmıştır. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 411-413.

⁹⁰ BOA, İ.AZN., 15/3, 1 Haziran 1311/15 Haziran 1895.

üzerine birinci katı kilise ve ikinci katı mektep ve bodrum katı 13 ve temel yüksekliği 23'er arşın uzunlukta ve 25'er arşın genişlikte olmak ve 17 arşın 12 parmak yüksekliği doğu tarafında 4 arşın fazlasıyla 21 arşın 12 parmaktan ibaret olmak ve 20 arşın uzunluk ve 7 arşın genişlikte bir de havluyu içermek üzere taş bina olarak yeniden bir bina inşa ve masraflar için gereken 800 altının tedarik edileceği anlaşılmıştır.

Taşbaşı Ermeni mahallesinde 67 hanede 353 nüfus Protestan olup civarında cami ve mescit ve diğer milletlere ait mabet bulunmadığı gibi inşaatına bir engel olmadığı anlaşıldığından zikrolunan zira' miktarları aşılmamak ve inşaat için kimseden zorla akçe almak şartıyla ruhsat verildiği görülmektedir.⁹¹

Taşbaşı Ermeni Protestan mahallesinde kilise ve mektep inşası için yardım amaçlı daha önceden toplanan 400 liranın sonradan toplanan yardımlarla toplamda 800 liraya ulaştırılarak inşaatta kullanılmak üzere hazır edildiği anlaşılmaktadır. Kilise inşaatına sonraki 400 lira için yardımda bulunanların isimleri ve yardım miktarları ise şu şekildedir:

---

⁹¹ BOA, İ.AZN., 81/16, 14 Eylül 1318/27 Eylül 1902; BOA, Y.A.RES., 118/36, 28 Eylül 1318/11 Ekim 1902.

Tablo 6: Taşbaşı Ermeni Protestan Kilise İnşaatına Yardımda Bulunanlar

İsimleri	Lira-yı Osmani	İsimleri	Lira-yı Osmani	İsimleri	Lira-yı Osmani
Avakim Çekayan	3	Roben Küpçiyen	6	Bedrus Ağa Etneryasyan	50
Nihayet Zerhiyan	10	Aratus Bosyan	6	Arsen Bedikyan	30
Pervasi Süseryan	2	Haçek Sarrafyan	1	Haykazun Derkalulidyan	16
Haçik Markaryan	5	Nişan Arşakyan	6	Artus Deraramikyan	40
Ermenak Markaryan	2	Serkez Kabadayan	3	Artin Ağahyan	25
Kirkor Mamikonyan	3	Artin Karcıyan	5	Artin Sercanyan	05
Ohanis Çelçiyen	2	Kabriyel Soyacıyan	5	Karabet Musayan	10
Manok Bedikyan	3	Makberdih Çorbacıyan	5	Karabet Bedilyan	02
Ağop Na'li Kıranyan	7	Karnık Musayan	2	Dekran Sercanyan	06
Bogosi Doçi Apaspan	5	Nezaret Arsiyan	3	Miyan Kırtıyan	02
Markar Sercanyan	10	Kirkor Çorbacıyan	6	Aram Zerhyan	02
Dekran Tako Yersaçan	1	Kıryar Sercanyan	9	Aratus Musayan	03
Dekran Mamikonyan	2	Mesrop Musayan	6	Ağop Anteryasyan	10
Yarşih(?) Sercanyan	2	Etam Cerrahyan	5	Ağacan Doçi Aryasyan	05
Mesrop Çorbacıyan	2	Gazaros (?) Komeryan	3	Hamparsum Şerikyan	02
Artin Çorbacıyan	1				
Kamelya Trabzon Vercunağan	55	Kifurun (?) Çorbacıyan Kirkor Çorbacıyan	2 4		
	115		77		208
		Yekun: 208 + 77 + 115 = 400 + 400 800		Cemaat arasında ve genel yardımlardan peyderpey birikmiş olan.	

Başka bir kayıтта Ünye kazasının Karakuş nahiyesinde bulunan devlet ormanlarının ruhsatsız bir şekilde açarak yerleşmiş olan Ermeni göçebelere ve Gürcülerin 62 haneden ibaret olup eski yerleşim yerlerinde geçimlerini sağlayamamaları nedeniyle göç ettikleri ve kestikleri gürgen ağaçlarının değeri tespit edilmişse de buraya yerleşmelerinin üzerinden epey vakit geçmesi nedeniyle yerleşimlerine izin verildiği görülmektedir. Ayrıca buldukları bölgenin sınırlarını tecavüz etmeyeceklerine, içlerine dışarıdan kimseyi kabul etmeyeceklerine ve etraftaki ormanları her türlü tahribattan koruyacaklarına dair kendilerinden teminat alınarak nüfus kayıtlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ermeni göçebelere daha sonra aynı yerde herhangi bir irade-i seniye olmaksızın gizlice ahşaptan bir kilise inşa ederek içinde ayin yapmaya başladıkları belirtilmektedir.¹

1911 yılına gelindiğinde ise Hamidiye (Mesudiye) kasabasında yapılacak Rum kilisesi hakkında irade-i seniye verildiği görülmüştür.² Bu çerçevede Hamidiye kasabasının yeni Rum mahallesinde ayin icra edebilmeleri için yeniden bir Rum Ortodoks kilisesi inşasına ruhsat almak için ahaliden Kuzmeoğlu Yoraga tarafından 2000 kuruş değerinde bir arsanın kiliseye bırakılarak, bir arsa üzerine 24 zira uzunluk ve 16 zira genişlik ve kubbesi hariç olmak üzere 12 zira mimari irtifada taştan bir kilise inşa ve çatısı üzerine 3 zira genişliğinde 5,5 zira yüksekliğinde bir de çan kulesi bina olunacağı ve bunlar için sarfı iktiza eden 32.066 kuruşun metropolithane sandığından alınacağı bildirilmiştir. Kasabada 80 hanede 469 nüfus Rum cemaatine mensup ahali mevcut olup kilisenin bu şekilde yeniden inşasında bir mahzur olmadığı beyan edilmiştir.³

Ayrıca kilise inşasında Osmanlı hükümeti tarafından belirlenen kıstaslar noktasında da ilgili verilerin merkezi hükümete ulaştırıldığı görülmektedir. Kilise ölçüleri ve mimarisine ilişkin beyanlar şu şekildedir: Mezkûr kilisenin uzunluğu 24 zira'-ı mimarı, Mezkûr kilisenin arzı 16 zira'-ı mimarı, Mezkûr kilisenin yüksekliği 12 zira'-ı mimarı, Çanın genişliği 3 zira'-ı mimarı, Çanı yüksekliği 5,5 zira'-ı mimarı, Kubbenin yüksekliği 5 zira'-ı mimarı, Kubbenin pencerelelerinin adedi 8, Kapının genişliği 1 arşın 6 parmak, Kapının adedi 3,

¹ BOA, DH. MKT.2380/109, 12 Haziran 1316/25 Haziran 1900.

² BOA, BEO, 3260/244499, 13 Şubat 1323/26 Şubat 1908; BOA, BEO, 3895/292061, 10 Cemaziyevvel 1329/9 Mayıs 1911.

³ BOA, ŞD.MRF.ML.NF., 1866/20, 26 Teşrinisani 1323/9 Aralık 1907.

Kapının yüksekliği 4 zira'-ı mimarı, Pencerenin genişliği 1 arşın, Pencerenin yüksekliği 2 arşın 18 parmak, Diğer pencerelerin adedi 11.⁴ Yine Hamidiye kasabasında inşa edilecek kilisenin keşifnamesine ilişkin bilgiler de Osmanlı son döneminde inşa edilecek kiliselere örneklilik teşkil etmektedir.⁵

---

⁴ BOA, řD.MRF.ML.NF., 1866/20, 10 Temmuz 1323/23 Temmuz 1907.

⁵ BOA, řD.MRF.ML.NF., 1866/20, 27 Teşrinievvel 1321/9 Kasım 1905.

Tablo 7: Kilise Keşifnamesi

	Her bir metrenin kıymeti (Para/Kuruş)	Her bir kubbenin kıymeti (Para/Kuruş)	Toplam (Kuruş)
Seksen metre temelin açılmasına her metre başına	5		400
24 metre uzunluk ve 16 metre genişlik ve 2 metre derinlikte temel yapılması her metre	12		1920
İki yan duvarları 24 m uzunlukta ve 10 varaka tarafı duvarları 16 m genişlikte her biri 12 m yüksekliğinde olup yekûnu 960 m duvar her bir metre	12		11520
Kubbe duvarları 60 metre. Her bir metre için.	15		900
Güney ve kuzey cihetinde iki pencere 5 metre yüksekliğinde ve 3,5 metre genişliğinde her biri 200 kuruştan			400
Güney-kuzey cihetinde kapıların üzerinde 2 pencere 3,5 metre yüksekliğinde ve 3 metre genişliğinde her biri 150 kuruştan			300
Kuzey ve güney cihetinde ikişer pencere 3 metre yüksekliğinde ve 1,5 metre genişliğinde her biri 75 kuruştan			300
Beş adet pencere batı cihetinde 3 metre yüksekliğinde ve 1,5 metre genişliğinde her biri 75 kuruştan			375
Doğu cihetinde mihrapta üç pencere 1,5 metre yüksekliğinde ve 1 metre genişliğinde her biri 40 kuruştan			120
Kubbeyi tutacak dört direk 12 metre yüksekliğinde ve 1 arşın genişliğinde her biri 12'şer kuruştan	12		960
Direklerin üzerinde ve kubbenin kapanmasına mahsus 160 metre duvar ve kemer	9		1440
Kubbenin etrafında on iki pencere 1,5 metre yüksekliğinde ve 1 metre genişliğinde her biri 15 kuruştan			180

Kubbenin iskelesine yüz adet direk 2'şer kuruştan				200
Kubbenin iskelesine yüz seksen tahta her biri 60 paradan				240
On kubbe çivi her birinin kıymeti		20	2	25
Çatı için üç yüz adet kereste ağacı bunların on adedi 5'er kuruştan, Küsür kalan iki yüz doksanının 2'şer kuruştan				50 580
Yüz kıyye(1282 gr.) çivi				200
İskele ağacı ve tahtaları dört yüz adet her biri 1 kuruştan				400
İskele için yüz kıyye çivi			2	19
Kiremit altında konulacak tahtaların adedi 768. 60'şar paradan				1152
Dokuz bin kiremit. Bin adedi 100'er kuruştan				900
Kuzeybatı ve güney cihetinde üç dış kapısı her biri 4,5 metre yüksekliğinde ve 3 metre genişliğinde 150'şer kuruştan				450
Doğu cihetinde mihrapta bir dış kapısı 2,5 metre yüksekliğinde ve 1,5 metre genişliğinde				100
340 kıyye kurşun kubbenin üstünü kapatmağa her bir kıyyesi			4	1360
222 kıyye demir duvarları ve kubbeyi bağlamak için her bir kıyyesi			2	440
İki çan kulelerine 84 metre taş beher metresi	10			840
Çan kulelerinin bağlanmasına seksen kıyye demirin bir kıyyesi			2	160
Çan kulelerinin kapanmasına çeşitli masraflar				200
Kadınların mevkiine ve çan kulelerine çıkmak için merdiven 112 metre. Her biri	12			1344
Bin iki yüz metre duvar sıvamak kireç kum ve ustadiye.	2			2400
Üç dış kapıların merdivenlerine taş ve ustadiye 20 metre.	30			810
Hatırlanmayan cüzi masraflar				1100
	Toplam			32.066

Başka bir kayıta kilisesi bulunmayan kasabalardaki gayrimüslimlerin başka köylerdeki kiliselere akşam ve sabah gidip gelmekte zorlandıklarını bildirdikleri ifade edilmektedir. Özellikle kış aylarında uzak mesafe olduğu için gidip dönmenin zor olacağını belirtmektedirler. Bu insanların ayinlerini icra edemeyip padişaha dua edemediklerini ileri sürerek kendi kasabalarındaki bir hanenin ayin için tahsisini istedikleri görülmektedir.¹ Bununla ilgili Alucra kazası Mesudiye kasabasında yaşayan Rum cemaatinin kiliselerinin 25 dakika uzaklıktaki Kamışlı kasabasında olduğu, yılın yarısının buralarda karlı geçtiği ve şiddetli soğuk olduğu ifade edilmekte. Bu nedenle Rum cemaatinin kasabaya ayin için gidip gelmekte zorlandıklarını ileri sürerek bir kilise inşası talep ettikleri görülmektedir. Ayrıca kilise inşa edilinceye kadar ayinleri için de bir hanenin tahsis edildiği anlaşılmaktadır.²

Kiliselerin İnşa ve Tamirinde Yaşanan Anlaşmazlık ve Şikâyetler

Ordu'da kilise tamiri ve inşasında çıkan anlaşmazlıkların iki cemaat arasında çıktığı görülmektedir. Bu anlaşmazlıklar Ortodoks Rumlarla Protestan Ermeniler arasındaki çıkmıştır. Ortodoksluk Osmanlı geleneksel Rumluğunu ifade eder. Devletle ilişkisi daha köklüdür. Protestanlık ise yeni bir mezheptir. Osmanlı teoloji anlayışında sadece İslamlık için değil, aynı zamanda Hristiyanlık ve gayrimüslimler için de geleneksel inançlardan kopuş merkezden kopuşu getirmekte bu da tehlikeli bir durum ortaya çıkarmaktaydı. Yani devletin tavrı çoğu zaman Ortodokslardan yana kaymaktaydı.

Ordu'da özellikle Rum kilisesi ve Ermeni Protestan kilisesi arasında birtakım anlaşmazlıkların olduğu açıkça görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında kiliselerinin yan yana olması ve bazı Rumların Protestanlığı kabul etmesinin aradaki ilişkileri iyice sertleştirdiği gözlenmiştir.³

Buna ilişkin bir diğer kayıta, Ordu Rum cemaatine ait Ayayorgi kilisesinden beş adım mesafede olup Ermeni Protestanlar tarafından satın alınan Pandeli'nin ismine kayıtlı arsa üzerine yerel belediyeden hane ruhsatı almalarına karşın Protestanların kilise ve mektep

¹ BOA, ŞD. MLK., 1818/3. 13 Teşrinievvel 1323/26 Ekim 1907.

² BOA, ŞD. MLK., 1818/3, 27 Eylül 1313/10 Ekim 1907.

³ Ekinci, s. 15.

olarak kullanmak amacıyla büyük bir bina yapmaya giriştikleri ve bunun engellenmesi için Rum patrikliğinden verilen taktir üzerine yapılan incelemede bu bina ile Rum kilisesinin dış duvarı arasında yedi metre mesafe olup binanın ön tarafı boş olsa da arkasında bazı Rum haneleri bulunduğu ve bunlardan başka etrafında Müslüman ve çeşitli cemaatlere ait ibadethane, mektep ve mezarlık olmadığı ve adı geçen Protestan cemaatinin ayin için ruhsatsız olarak kullandıkları haneyi terk etmesi için Rum cemaatinin baskı yaptığı anlaşılmıştır. Ancak bu muhalefetten dolayı Protestanların üç aydan beri ayin yapmaktan ve çocukları da tahsilden mahrum kaldıklarından bahisle adı geçen evde ayin yapılmasına ve eğitime muhalefet edilmemesi için de çözüm arayışına gidilmiş ancak kilise inşaatı tehir edilerek mahzuru olmayan başka bir mahalde inşasına müsaade edileceği bildirilmiştir.⁴

Rumlar, hanenin kiliselerine çok yakın olmasının mezheplerine göre uygun olmayacağı için patrikhaneye müracaat ederek bir kilise ve Rum mektebinin anahtarlarını hükümete bırakarak, protesto etmişlerdir. Merkezden ise bir münasebetsizliğe mahal vermemek üzere anahtarların kendilerine iade edilmesi ve durumun merkeze bildirilmesi istenmiştir.⁵ Ancak Rum ileri gelenleri anahtarları almayacaklarını ve kadınlarla çocukların Protestanlara karşı yapmış oldukları uygunsuz muamelelerin tekrar etmesi halinde önüne geçemeyeceklerini ifade etmişlerdir. Durumun aciliyeti üzerine de Protestanların bir an önce uygun bir hane bulmaları istenmektedir.⁶ Ancak bu süreçte Protestanlar, Rumlar tarafından baskı ve tacizlere maruz kalmışlardır. Rum patrikliği bu konuda uyarılmış ancak bu sefer de kazanın Rum ahalisi kilise ve bir okulunu kapatıp anahtarlarını mahalli hükümete teslim ettiklerini Vilayete bildirmişlerdir. Anlaşmazlık, padişaha kadar ulaşmıştır. Anlaşmazlığın halli için

⁴ BOA, BEO, 155/11562, 28 Kanuni Sani 1308/9 Şubat 1893; BOA, DH. MKT.11/39, 24 Mart 1309/5 Nisan 1893; BOA, MV., 79/90, 3 Nisan 1310/15 Nisan 1894.

⁵ BOA, BEO, 406/30376, 6 Mayıs 1310/18 Mayıs 1894; BOA, İ.HUS.25/17, 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894; BOA, A.HUS., 298/25, 15 Mayıs 1310/27 Mayıs 1894.

⁶ BOA, BEO, 413/30948, 15 Mayıs 1310/27 Mayıs 1894; BOA, BEO, 413/30948, 15 Mayıs 1310/27 Mayıs 1894.

Protestanların hangi milletten olduklarının araştırılarak bildirilmesi istenmişti.⁷

Hükümet merkezine Protestanların kilise ve okullarının inşasına engel olanların halktan çok, yerel idare olduğuna dair şikâyetlerin de gitmesi üzerine Ermeni Protestanların cemaat vekili olan Agop Boyacıyan Efendi'ye çözüm için Elmalık mahallesinde seçilen arsa üzerine kilise inşa etmeleri istenmiştir. Burada Protestanlara ait bir okul, bir kilise ve bir de öğretmenevi yapılmıştır.⁸

Rum Protestan cemaatine ait inşa edilen kilise ve bitişiğindeki mektebin uzunluğu 22 ve genişliği 17,5 ve yüksekliğinin 12,5 arşından ibaret olup alt katında 2 kapı 16 pencere ve üst katında 19 pencere açılacağı ve Protestan cemaati tarafından inşa olunduğu görülmektedir. 600 liranın inşaaata mahsuben alınacağı ve inşasınca bir mahzur olmadığı belirtilerek Ordu kazası meclis idaresi mazbatasına atfen ruhsatı içeren iradenin gönderildiği anlaşılmaktadır.⁹

Elmalık mahallesinde Ortodoks Rumlara ait bir kilise ve mektep inşasına da izin verildiği anlaşılmaktadır. Burada kilise yapımı için seçilen ve Hacı Hıralambu Karpidi tarafından terk olunan hanenin uzunluk olarak 21 ve genişlik olarak 15 ve yükseklik olarak 13 zira' ebadında ve bir kapı ile 4 oda ve 14 pencereden müteşekkil olduğu ve 65 lira kıymetinde olup 315 zira' genişliğinde bir arsa üzerinde bulunduğu ve adı geçen mahallede Rum Ortodoks cemaatine mensup 171 hanede kadın ve erkek 867 nüfus mevcut olduğu belirtilmiştir. Hanenin mektep olarak kullanılmasında bir mahzur olmadığı ve bu hane dışında ve yakınında mülk ve arsa üzerinde uzunluk olarak 13,5 ve genişlik olarak 9,5 ve yükseklik olarak 7 zira' ebatlarında bir oda ile 1 kapı ve 8 pencereyi içeren bir sıbyan mektebinin; ayrıca uzunluğu 16 metre 20 santimetre ve genişliği 10 metre ve yüksekliği 8 metre 25 santimetre ebadında ve 15 pencere ile 1 kapıyı içeren 25.000 kuruş kıymetindeki arsa üzerine yapılmış bir kilise mevcut olup bunların ruhsatı resmiye ile inşa olduğuna dair kayda tesadüf edilemediği anlaşılmış olmakla hanenin tahtında bulunan dükkân ve mağazalar gelir amaçlı kullanıldıkça vergi kanununa tabi olmak ve mektep hakkında Maarifi Umumiye nizamnamesinin 129.

⁷ BOA, DH. MKT, 243/66, 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894; Ekinci, 2006, 69.

⁸ BOA, BEO; 398/29843, 26 Nisan 1310/8 Mayıs 1894.

⁹ BOA, Y.A.RES., 83/78, 3 Teşrinisani 1312/15 Kasım 1896.

maddesiyle¹⁰, Dersaadet ve Rum Patrikhanesi hakkındaki ahkâma uyulmak şartıyla, Şura-yı Devlet kararıyla ruhsat verildiği anlaşılmaktadır.¹¹

Söz konusu kilisenin 6 Safer 1287 (8 Mayıs 1870) tarihli ruhsatında yazılı olan uzunluk ve genişlik miktarından fazla olduğu anlaşılarak tatil ettirilmiş ise de kilisenin inşasında mahzur olmadığı çünkü ruhsatta yazılı olan dereceyi aşmasının nedeninin adı geçen tarihte mahallede meskûn olan Rum cemaati 30 hanede 150 nüfustan ibaret iken şu anda 150 hanede 500 nüfusa ulaşmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir. Mevcut olan kadim kilisenin yenilenmeye elverişli olmayıp yeni kilise yapıldığında yıkılacağı ve kilisenin şimdi yapılmak istenilen derecesinin havlusuyla birlikte uzunluk olarak 27,5 ve yükseklik olarak 12 zira mimari olmak üzere önceki uzunluk, genişlik ve yükseklik farkının 4'er zira'dan ibaret olarak bu şekilde inşaatına ruhsat verilmesinde bir sakınca olmadığı anlaşılmış olmakla izin verildiği anlaşılmaktadır.¹²

Merkezin konuya ilişkin problemi yeni bir arsa tahsisiyle çözdüğüne ilişkin yazısı da Rum Ortodoks ve Protestanlar arasında cereyan eden bu anlaşmazlığa çözüm üretildiğinin göstergesidir. Yazı şu şekildedir:

“Ordu kasabasında bulunan Protestanların kasaba-i mezkurde ve Rum kilisesi civarında bidayeten hane olmak üzere yaptırdıkları ebniyeyi, muvabhiren mabet ve mektebe tahvil etmeleri kasaba-i mezkurede sakin Rumların taassubatı mezhebiyelerini tabir ederek Rumlarla Protestanlar arasında pek çok münazaalar dahi vuku bulmuş ve sözcüğe düşerek adeta arbede vukuuuna ramak kalmış idi. İşte bu hadise Bâb-ı Âli'ye dahi ini'kas ederek demi tekerrür vukuu için kasabann en münasip ve mahzurdan

¹⁰ Maarifi Umumiye nizamnamesinin 129. Maddesi Cemaatler ve yabancılar tarafından açılacak mekteplerin masraflarının bunları kurak şahıs veya kurumlar tarafından karşılanmasını ve devletin bu konuda herhangi bir yükümlülük üstlenmeyeceğini ifade etmektedir. Muttalip Şimşek, “Ankara Sancağında Yaşayan Gayrimüslimlerin Eğitim Öğretim Faaliyetleri (19.yüzyılın sonları ile 20.yüzyılın başlarında)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 15, Samsun 2016, s. 377.

¹¹ BOA, İ.AZN., 117/29, 21 Şaban 1332/15 Temmuz 1914; BOA, MV., 235/161, 1 Haziran 1330/14 Haziran 1914.

¹² BOA, İ.AZN., 21/23, 11 Temmuz 1310/23 Temmuz 1894; BOA, İ.AZN., 21/23, 22 Ağustos 1312/3 Eylül 1896.

salim bir mahalline Protestanlara mahsus mabet inşa edilmek üzere arsa tedarik ettirilmesi ve tarafeyn beyninde olan nifak ve şikâk-ı şedideye nihayeti katıyye verilmesi alınan telgrafname-i sami-i cenab-ı sadaretpenahide emir ve irade buyrulmuş..."¹³

Bir başka şikâyetin Ordu merkezden Papa Kostantinos ve Papa Kıryakos imzalarıyla Rum Patrikhanesine çekilen telgraftan anlaşıl-maktadır. Ordu kazası kaymakamlığının Protestanlara taraftarlık ederek Rum kilisesi papazını hapis ve metropolit vekilini darp ettiği, merkezi vilayetten alay beyi ile beraber Rum cemaati aleyhine va-purla asker sevk edildiği ve tehdit ile tanzim ettirilen senet gereğin-ce söz konusu cemaatin 150 lira vermeye mecbur tutulduğu ve mü-nasip olmayan bir mahalde münasiptir denilerek Protestanlar için kilise ve mektep inşasının uygun görülmesi şikâyet edilmektedir.

Olayla ilgili şahitlerin tanıklıklarıyla kilise papazının hapsedildiği-nin aslı olmadığı ortaya çıkmıştır. Alay beyi tarafından Ordu'ya gönderilen askerlerin ise durumu güzellikle sonuçlandırma amacına matuf olduğu bildirilmiştir. Rum ileri gelenlerine zorla imza ettiril-diği beyan olunan 150 liralık senet bahsine gelince daha önce Pandeli'nin hanesi ve diğer iki haneyi 800 liraya satın alacaklarını taahhüt etmelerine rağmen Rumların bu fikirden vazgeçtikleri belir-tilmiştir. Bunun üzerine Pandeli'nin hanesinin belediye dairesi ol-mak üzere satın alınması kararlaştırılmış ve Protestan mektebinin yeni yapılacak mabet bitişiğinde yer alacağından dolayı Rum cemaati de teşekküren ve belediyeye yardım olarak 150 lira yardım taahhüt etmelerinden başka bir şey değildir.¹⁴ Osmanlı hükümetine bu sü-reçte bir diğer eleştiri ise Rum Ortodoks patrikhanesinden gelmiş-tir. İstanbul Rum Patrikhanesi Protestan kilisesinin ayin icrasında bulunabilmesine rağmen kendi mektep ve kiliselerinin kapalı oldu-ğundan şikâyet etmektedir.¹⁵

Ortodoks Rumlar tarafından gerçekleşen itiraza rağmen başka bir yer tayin edilinceye kadar sınırlı bir süre ayin ve tedris için Pandeli'nin evine izin verilmesine yönelik karşı eylemlerin uygun olmadığı da Rum cemaati ruhanilerine bildirilmiştir.¹⁶ Daha sonra Protestan cemaati için tedarik olunan arsa üzerine bir kilise inşası ve

¹³ BOA, DH. MKT, 360/30, 12 Kânunusani 1310/24 Ocak 1895.

¹⁴ BOA, BEO, 584/43746, 4 Mart 1311/16 Mart 1895.

¹⁵ BOA, BEO, 404/30293, 19 Mart 1894.

¹⁶ BOA, BEO, 406/30376, 9 Mayıs 1310/21 Mayıs 1894.

masraflarının cemaat tarafından karşılanacağına ayrıca planda geçen mektebin bir kısmının mabet olmasında bir mahzur olmadığı anlaşılmış olduğundan ruhsatı içeren iradenin Ordu'ya gönderildiği görülmektedir.¹⁷

Başka bir örnekte Ordu Kazasındaki gayrimüslimlerin zaman zaman da şehirdeki evleri izinsiz olarak okul ve kilise haline dönüştürmeleri, yasak olmasına rağmen bu evleri ruhsatsız olarak ibadethane ve okul olarak kullanmaya çalışmaları halkın şikâyetlerine neden olmuştur. Örneğin; Fatsa'nın Rum mahallesinde Lamriyani oğlu Kostantin'in hane olarak inşa ettiği binasının üst katını gizli olarak Protestan ibadethanesi, alt katını da erkek ve kızlar için okul olarak kullandıkları Ortodoks Rumlar tarafından yetkililere şikâyet üzerine anlaşılmıştı.¹⁸

Kayıtlarda buradaki Protestanların rast geldiklerini Protestan yapmak ve kandırmak için açıktan çalıştıklarının da şikâyet konusu oldukları anlaşılmaktadır. Bu tür hareketlerin menedilmesi ve ruhsatsız olarak ibadet için kullanılan binanın da engellenmesi istenmektedir.¹⁹

Kayıkların çekek yerlerine dair bir başka şikâyete de rastlanmaktadır. Şöyle ki Ordu'da kayıkların çekilmesine mahsus olmak üzere terk edilmiş olan boş arsadan 500 arşın miktarı kısmın 4-5 sene önce Perşembe vergi kâtibi Abdullah Efendi'ye satılmış ve şimdi de oraya bir Protestan kilisesi inşa edileceğine dair bir haber alınmıştır. Gelen bilgiye göre, söz konusu arsanın kayıkların çekilmesine tahsisi Rum Protestan ahali arasında nifak çıkarması ile bir sorun çıkmasına engel olmak için ve kayık çekilmesine mahsus başka bir mahal olmamasına bağlı olarak menedilmiştir.²⁰

Ordu'daki Protestanlar için kilise yapılmak üzere belirlenen arsa için Rum ahali adına Ordu Metropolit vekili tarafından vilayete telgrafla teşekkürde bulunulmuş ancak Rum hanelerinden uzak olmasından dolayı yine müracaat ve şikâyete kalkışmaları işi müşkül duruma düşürmekten başka bir şey olmadığından kilise inşasının kesinlikle bitirilmesi Ordu kaymakamlığına bildirilmiştir.²¹ Daha

¹⁷ BOA, İ.AZN., 13/23, 1 Mart 1311/13 Mart 1895.

¹⁸ Ekinci, 2006, s. 68-72.

¹⁹ BOA, MKT.MHM., 700/10.2.1., 8 Mayıs 1310/20 Mayıs 1894.

²⁰ BOA, DH.MKT., 360/30, 26 Mart 1311/7 Nisan 1895.

²¹ BOA, A.MKT. MHM, 700/22, 6 Şubat 1310/18 Şubat 1895.

sonra buradan başka kayıkların çekek yeri için başka bir mahal olmadığı için buraya Protestanlarca bina yapılması kayıkçıların hakkında insafsızlık olacağından menedilmesi talep edilmiştir²². Aynı dönemde benzer şikayetler Fatsa'da yaşanmaktaydı. Hatta burada çekek yüzünden yaşanan tartışmalar asayiş tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır.²³

Ordu Merkezi Dışında Çıkan Anlaşmazlıklar

Günümüzde Ordu iline bağlı Mesudiye'de de kilise yapımına yönelik bir anlaşmazlık çıktığı görülmektedir. Mesudiye, 1891'de II. Abdülhamid'e atfen Hamidiye adını almış ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mesudiye adını almıştır. Kaza, 20 Mayıs 1933'te Şarkikarahisar'ın Sivas İli'ne katılmasıyla, Şarkikarahisar'dan ayrılarak Ordu'ya bağlanmıştır.²⁴

1902 yılı itibariyle Sivas vilayetine bağlı olan Hamidiye (Mesudiye) kazasına bağlı Sarı Hasan köyünde kilise olarak tamir ve inşası talep edilen bina hakkında tahkikat yapılarak adı geçen köyde kilise yapımı için teşebbüs edilen binanın çiftlik dâhilinde olup bu teşebbüse çiftlik sahiplerinin asla rıza ve muvafakatleri olmadığı anlaşıldığından ve başkasının tasarrufunda bulunan araziye dâhil ve taarruz olunması arazi kanununun 14. maddesi hükmünce engellenmekle beraber zaten çiftlik dahilinde bulunanların ortakçılık ile kiralıktan ibaret olarak araziye tasarrufları bulunmadığına nazaran arazi sahiplerinin rızası olmadıkça mabet ittihaz edilmiş olan mahal- lin tamir ve tecdidi cihetine gidilmesi kanuna aykırı bulunmuştur.²⁵

Mesudiye kasabasında Rum cemaatine ait olmak üzere kasaba halkından Yorgi Tekride, Hralambu Yefidi ve Davmiyan Rafaelidi adlı kişiler tarafından 50'şer lira verilerek inşa olunacak Rum kilisesinin inşasında bir sakınca olmadığı bildirilmiştir. Kilisenin inşa edileceği arsanın 2250 metre büyüklüğünde ve 4000 kuruş kıymetinde bir tarla olup ve kasabada 14 hanede 37 nüfus erkek ve 44 nüfus

²² BOA, DH.MKT., 360/30.5.2, 26 Mart 1311/ 7 Nisan 1895.

²³ Tuğrul Özcan, "Nöbet Usulü Uygulamasına Bir Örnek: XX. Yüzyıl Başlarında Fatsa Limanı", *[Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu VII: Karadeniz Limanları (Özel Sayı)]*, ODU Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, S. 12, Temmuz 2015, s. 399.

²⁴ <http://www.ordukulturturizm.gov.tr/TR-106769/mesudiye.html> (15 Ocak 2019).

²⁵ BOA, BEO, 1875/140587, 19 Haziran 1318/2 Temmuz 1902.

kadın ve yabancı namıyla üç hanede 9 nüfus erkek ve 6 nüfus kadın mevcut olduğuna ve inşa olunacak kilise taş bina olarak uzunluğu 22 metre ve genişliği 14 metre olup çan kulesinden zeminine kadar yüksekliği 20 arşından ibaret olacağına dair plan ve resim ve keşif varakalarının sunulduğu belirtilmektedir.²⁶ Kilise inşaatının tamamlanmasına kadar hanenin belirli bir süre kilise olarak kullanılmasına ruhsat verildiği de görülmektedir.²⁷

Kilisenin kapladığı alana ilişkin ölçüler ise ilgili belgede şu şekilde verilmektedir. Batı tarafı 46 metre 50 cm, doğu tarafı 47 metre 70 cm, güney tarafı 53 metre 70 cm ve kuzey tarafı ise 53 metre 70 cm'dir.²⁸ Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da gayrimüslimlerin kilise yapmalarına izin verilmesi için belli bir nüfusa sahip olmaları ölçü alınmıştır. Çünkü gayrimüslimlerin 10 ve üzeri hane sayısı ile yaklaşık 80-90 kişilik nüfusa ulaştıklarında kilise inşa talebinde buldukları görülmektedir. Böylece belli bir nüfusa ulaşan gayrimüslimlerin inanç ve ibadet hürriyetlerini sağlamak için kilise inşası talebinde buldukları görülmektedir.

Ordu merkez dışında yaşanan bir başka anlaşmazlığın da Fatsa kazasının Alaçam köyünde yaşandığı görülmektedir. Burada yaşayan Protestanlar mahalledeki Rumlar tarafından darp ve tahkir edilmiş, nahiye müdürü de buna göz yummuş, durum Protestanlar tarafından şikâyet edilmiştir. Yapılan tahkikatta Kadın erkek 10 Rum ve 6 Protestan toplam 21 kişinin arasında mezheplerinden dolayı tartışma çıkmış ve durum mahkemeye intikal etmiş. Yapılan tahkikatta şikâyet başka renge bürünmüş ve Alaçam Protestan cemaati vaizi Nikoli'nin evinin alt katını ruhsatsız olarak mektep yapma desisesinden dolayı olayın ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Yapılan yazışmalarda bu teşebbüse meydan verilmemesi, şayet usulü dairesinde ruhsat için müracaat ederse Maarif Nezareti ile gerekli yazışmaların yapılması istenmektedir.²⁹

²⁶ BOA, ŞD, 1818/3, 15 Teşrinievvel 1323/28 Ekim 1907.

²⁷ BOA, ŞD, 1818/3, 13 Haziran 1324/26 Haziran 1908.

²⁸ BOA, ŞD, 1818/3, 23 Teşrinievvel 1324/5 Kasım 1908.

²⁹ BOA, DH.TMIK.M, 156/3.4., 2 Teşrinievvel 1319/15 Ekim 1903; BOA, DH.TMIK.M, 156/3.3.,15 Mayıs 1319/ 28 Mayıs 1903; BOA, DH.TMIK.M, 156/3.2.,1 Mayıs 1319/ 14 Mayıs 1903; BOA, DH.TMIK.M, 156/3.1.,22 Nisan 1319/ 5 Mayıs 1903.

Fatsa Kasabasında yaşanan bir diğer anlaşmazlık ise Ermeni cemaatinin kiliselerinin avlusuna çocukları için bir mektep inşa etmek istemelerinden ileri gelmiştir. Önce Ermenilerin mektep yapmak istediği arazinin Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından yazılan yazıda mektep yapımı için uygun olduğu ve Ermeni patrikliği ile yapılan görüşme sonunda usulünce ruhsat verilmesi istenmişse de³⁰ daha sonra mektep yapılmak istenen yerin Gülbahar Hatun Vakfı'na ait olduğu belirtilerek Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile yapılan yazışmaların sonucuna göre hareket edilmesi istenmektedir.³¹

Yabancı Devletlerin Müdahaleleri

Trabzon vilayeti dâhilinde Protestan faaliyetlerinin en canlı olduğu yerlerden birisi Ordu idi. Trabzon İngiliz konsolos yardımcısı Alfred Biliotti, Ordu'daki Protestanların faaliyetleriyle yakından ilgiliydi ve İngiliz elçiliğine bu durum ve faaliyetleri hakkında bilgi vermişti. Biliotti Nisan 1881'de yazdığı mektupta, Ordu'daki Protestanların sorunlarını önce gayri resmi bir şekilde, sonra da bir taktikle resmen, Trabzon valisi Sırrı Paşa'ya ifade ettiklerini bildirmişti. Konsolos, İngiliz elçisine yazdığı mektupta, Ordu'daki Protestanların, kiliselerinin ayrılma işlemlerinin devam ettiği yaklaşık bir aylık geçiş dönemi sırasında, Rumların kötü ve kaba davranışlarına ve baskılarına maruz kaldıklarını, yerel otoritelerin, kilise ve okulları kapanma tehlikesi yaşayan Protestanları koruyamadıklarını, kaza kaymakamının Vilayet tarafından gönderilen emirlere rağmen fazla bir şey yapmadığından şikâyet ediyordu³² Buna ilişkin yazıda İngiliz konsolosluğu 1894'te, Ordu kasabasında Protestanların hanelerde icrayı ayınlerine Rum metropoliti ile cemaati tarafından gerçekleşen müdahaleye dair İncil cemiyeti kâtibi Mösyö Arnold'ın Ortodoks ve Protestan cemaatleri arasındaki ilişkileri düzeltereğini düşündüğünü belirtmiştir.³³

Hariciye nezaretine 1894 tarihinde İngiltere elçiliğinden gönderilen yazıda da Ordu Rum Protestanlarının buldukları mahalde ayın hakları olduğu halde bir kilise inşasına karar vererek iki arsa

³⁰ BOA, BEO, 957/71711.2.1., 17 Zilkade 1314/19 Nisan 1897.

³¹ BOA, BEO, 957/71711.1.1., 27 Zilhicce 1314/29 Mayıs 1897.

³² Ekinci, 2014, s. 15.

³³ BOA, HR.İD., 2039/5, 29 Temmuz 1310/10 Ağustos 1894; BOA, HR.SYS., 1782/62, 20 Haziran 1312/2 Temmuz 1896.

bulup kilise inşası izni verilmesini yerel idarecilerden talep etmişlerdir.³⁴

Ordu'da 400 kişi kapasiteli geniş bir hane olmaması ve Protestan cemaatinin 200 kişi kapasiteli Ermeni Protestan kilisesinde toplanmalarının Ortodoks Rumların arzularına da uygun olması nedeniyle muhalefet edilmemesi istenmektedir. Ayrıca İngiliz elçiliği, Protestanların Ortodoksların muhalefetine mahal vermemek ve asayişin sağlanması için Osmanlı memurlarına yardımcı olmak istemeleri nedeniyle, öncelikle başka bir yerde kilise inşa etmelerine izin verilmesi, ardından kiliseleri tamamlanıncaya kadar Ermeni Protestan kilisesinde ayin yapmalarına müsaade edilmesi ve son olarak şimdiye kadar kilise olarak kullanılan binayı mektep olarak kullanmalarına müsaade olunması şartlarıyla şimdiye kadar kilise makamında kullandıkları binayı artık o şekilde kullanmamaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Ancak İngiliz elçiliği, bu talepleri yerel idarenin uygun görmediğinden bahisle durumun merkezi hükümetçe çözüme kavuşturulmasını ısrarla vurgulamıştır.³⁵

Daily News gazetesinin konuyla ilgili Dersaadet'ten aldığı malumata nazaran Almanya, İngiltere ve Amerika Protestan heyeti de Anadolu sahilinde bulunan 4000 nüfuslu Ordu şehrindeki Protestanların on sekiz aydan beri dini ayinlerini icra etmekten menedildiklerini bildiren bir haber yayınlamıştır. Habere göre Mart ayında Protestanlara papazın hanesinde ayinlerini gerçekleştirmeleri için müsaade edilmiş ise de Mayıs ayına tesadüf eden ikinci Pazar günü Rum Ortodoksları papazın hanesine hücum ederek 7 saat müddet haneyi taşlamışlardır. Orada bulunan Türk polisi olaya asla müdahale etmemiş ancak daha sonra dini vazifelerini yapmalarına ilişkin müsaade geri alınmıştır. Bu durum Dersaadet İngiliz sefirî Sir Filip Kuriye ve Dersaadet Amerika sefirine haber verilmiştir. Devlet-i aliyyede din hürriyetinin mevcut olduğunun vurgulandığı yazıda her ne kadar İngiltere elçisi pek çok gayret göstermiş ise de bir neticeye nail olamadığı ifade edilmektedir. Gazeteye göre Bab-ı Ali Rum Ortodokslarını çok fazla himaye etmektedir. Hâlihazırda Avrupa devletlerine takdim olunmak üzere bu durum hakkında mufassal bir layiha hazırlandığı da gazetede vurgulanan bir diğer husustur. Habe-

³⁴ BOA, HR.İD., 2039/8, 29 Eylül 1310/1 Ekim 1894.

³⁵ BOA, HR.İD., 2039/9, 8 Kanunuevvel 1310/20 Aralık 1894.

rin sonlarında gazete neşriyatı neticesinde Bab-ı Ali'nin yakın bir zamanda doğru tavır takınacağına umulduğu dile getirilmiştir.³⁶

Haberden de anlaşılacağı üzere İngiltere, Osmanlı Hristiyan cemaatlerinden biri olan Ermeni Protestan cemaatinin dini haklarına yönelik Osmanlı hükümetinin yeterli gayreti göstermediğini ifade etmektedir. İngiltere elçiliğinden gönderilen bir diğer yazıda, Trabzon vilayeti dâhilindeki Ordu kazası Rum Protestan cemaatinin birkaç seneden beri kilise ve mektep olarak kullandıkları bir hanenin kirası 1892 senesinde bittiğinde mahalle Ortodoks cemaati Protestanların diğer bir hane kiralamalarına engel olmuşlardır. Ortodokslar tarafından gerçekleşen itirazın hükümsüz olduğu yerel hükümet tarafından da tasdik edilmiş ise de Ordu kaymakamı Protestanların başka bir hanede ayin yapmalarına izin vermeye yetkili olmadığını ve bir fermanı hümayun olmadıkça Protestanların ayinlerini icra etmelerini ve mektep inşa etmelerini menetmiştir. Protestanların taleplerine rağmen bu konuda henüz bir fermanı hümayun çıkarılmamasından dolayı 400 nüfustan oluşan bir cemaatin bir buçuk seneden beri dini vazifelerini icradan aciz kaldıkları belirtilmiştir.³⁷

Buradan, Osmanlı gayrimüslim dini dokusunu bozan ve yeni yeni bu toplumlara sirayet eden misyonerlikten beslenen Protestanlık, Katoliklik gibi yeni mezheplere karşı Osmanlı idarecilerinin geleneksel Hristiyanların yanında durduğu anlaşılmaktadır. Konuya ilişkin Osmanlı merkezi hükümetine teşekkür edilen yazı şöyledir:

“...Ordu Protestan cemaati için yeni bir kilise inşasının canibi babı aliden “teshil” buyurulacağı haberi bizce mucibi kemali şükür ve minnetarı olmuştur. Şu biçarelere kilise inşasına muktezi meblağı tedarik hususunda muavenete zaten çalışmış olduğumuz gibi badema dahi çalışacağımızdan ilk defa olarak kendilerine bir miktar para gönderdik. Binaenaleyh kilise planlarının asla dışarı tehir olmaksızın tasdiki bizce ne derece arzı edilmekte olduğunu beyana hacet yoktur. Ordu kilisesinin mevkiine dair Dersaadet'teki komitemizden mevrud mektubun hülasa-i münderecatını zât-ı sefiranelerine maal memnuniye işar eylerim. Komite kâtibi hükümeti seniyeimizin bu işteki icraatı vakıasını takdiren bir takım elfaz ve takibatı sitayişkarane istimalinden sonra “ki-

³⁶ BOA, Y.PRK.TKM., 32/3, 28 Haziran 1310/10 Temmuz 1894.

³⁷ BOA, HR.İD., 2040/15, 23 Mart 1310/4 Nisan 1894.

lisenin mevkiine dair taraf-ı sami-i cenab-ı sadaretpenabiden vuku bulup tamamıyla şayanı kabul olan tekalifden münbais memnuniyetimizi Rüstem Paşa hazretlerine beyan etmeniz arzı olunur. Bu işin bu derece mucibi hoşnut bir surette tesviyesi İncil cemiyeti azasınca hakikaten mahdudiyeti azime olduğu gibi dahi, kararı sami-i cenab-ı sadaretpenabinin vakıaları dahi bizce şükür ve minnetdarı olmuş idiğünün tarafı senaveranemden ilave izhar edilmesi cemiyetimizce arzı olunmaktadır. Ordu işinde henüz fazl ve hasm olunmayıp icrasını müsaade buyrulacağı bizce memul olan yalnız bir cihet vardır ki o da “mektebin” tekrar küşadına müsaade buyrulması gibi pek ziyade haizî ehemmiyet bir maddedir.”³⁸

Dolayısıyla kilise inşası hususunda Osmanlı hükümetine teşekkür etmekle birlikte mektep inşasında da aynı hassasiyetin gösterilmesi istenmektedir. Ordu'daki Protestanlar, Trabzon Protestan Ermenilerinin reisi aracılığıyla İngiliz ve Amerikan konsolosluklarına ulaşmışlardı. Protestanlar kiliseye giderken Rumların sözlü, taşlı saldırılarına, silahlı tehditlerine maruz kaldıklarını, başta Fidangouoglou Andrea, oğlu Nicola, Hadji Gorgon, Hatchika ve diğer bazı Rumların son pazar günü yapmış olduğu saldırılardan sonra kilise ve okullarına gidemediklerini belirtmişlerdi. Dahası resmen şikâyet etmelerine rağmen mahalli yetkililerin mahkeme yerine işi nasihatle geçiştirdiklerinden şikâyetçiydiler. Konsolos, Protestanların korunması ve failerin cezalandırılması için Trabzon Valisi Sırrı Paşa'dan duruma müdahale etmesini, telgraf emri göndermesini talep etmişti.³⁹

Burada Protestanlara karşı tepkinin Müslümanlardan ziyade gayrimüslimlerden geldiği anlaşılmaktadır. Bu da Osmanlı'nın elini rahatlatmaktadır. Eğer aynı muameleyi Müslümanlar göstermiş olsaydı Avrupa kamuoyu bunu Osmanlıya karşı kullanırdı şüphesiz. Buna ilişkin bir belgede, Ordu kasabasında inşa olunan Protestan kilise ve mektebine taarruz eden Rumlar hakkında yürütülen tahkikat çerçevesinde inşaat bir müddet tatil ettirilmiş ise de inşaatın tamamen durdurulmasının uygun olmadığı ifade edilmiştir. Nitekim İngiltere ve Amerika elçiliklerinin konuya müdahil olarak kilise inşaatı meselesini şikâyet malzemesi haline getirecekleri düşünüldüğünden buna meydan ve mahal verilmemek üzere taarruza cüret eden er-

³⁸ BOA, HR.İD., 2039/10, 20 Kanunuevvel 1310/1 Ocak 1895.

³⁹ Ekinci, 2014, s. 15.

keklerin önde gelenlerinden birkaçının merkez vilayete ibret olmak üzere gönderilmesi ve inşaaata devam edilmesi Trabzon vilayetinden istenilmektedir.⁴⁰

Ordu'daki Protestanların durumuna müdahale eden yalnızca İngilizler değildi. Aynı konuda Amerikan konsolosluğu da Trabzon valiliğine bir takrir vermişti. Konsolosların 19 Nisan'daki resmi takrirleri üzerine Vali Sırrı Paşa, bu konuya konsolosların müdahalesini yersiz bulmuş, fakat konuyla ilgili olarak Ordu kaymakamlığına gerekli telgrafların çekildiğini beyan etmişti.

1881 yılında Rum ve Protestanlar arasında yaşanan gergin ilişkilerin, 1894 yılında yeniden ve belki daha keskin olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Anadolu'da 1893 Ermeni olayları, yalnızca hadiselerin yoğun bir şekilde cereyan ettiği yerleri değil, Ermenilerin yaşadığı alanları da doğrudan veya dolaylı olarak etkilemişti. Olayların merkezinden uzaklaştıkça farklı biçim aldığı, daha yumuşadığı, tepkilerin biçim değiştirdiği anlaşılmaktadır. Merkezde bu açık bir isyan, ayaklanma denemesi, olarak görünürken Ermeni nüfusun ve etkilerinin nispeten daha az olduğu vilayetlerde bu olaylar ve karşı tepkilerin farklı biçimlerde olduğu, Ordu'da olduğu gibi doğrudan Ermenilere karşı değil fakat özellikle onlarla ilgili olduğu için Protestanlara karşı gösterilen tepkiler şeklinde olabileceği akla gelmektedir.⁴¹

Ordu kazasında yaşanan boyutunun kilise anlaşmazlığı şeklinde ortaya çıktığı söylenebilir. En azından bu kilise meselesinin Ordu'daki cemaatler arası gerginliği artırdığı açıktır. Ordu'da, daha önce de yaşanmış olan Ortodoks-Protestan problemini bu sefer daha da keskin olarak yeniden gündeme getiren olayın, Protestanların Ortodoks Rumlar arasında yaptıkları çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Zamanla sayılarının artması sebebiyle Ordu'da Rum Protestanların, kiliseleri inşa edilinceye kadar Ermeni Protestanlara mahsus kilisede ibadet etmelerine engel olunmamasını istedikleri görülmektedir.⁴²

---

⁴⁰ BOA, MV., 84/88, 9 Mayıs 1311/21 Mayıs 1895.

⁴¹ Ekinci, 2014, s. 15.

⁴² Ekinci, 2014, s. 15.

Kiliselerin İnşasına İlişkin Şikâyetler

1894'te Trabzon vilayetine yazılan bir yazıda Protestan kilisesinde ayin yapılmasına izin verilerek kendi mektep ve kiliselerinin ayinden menedildiğine ilişkin Kominot tarafından Rum Patrikhanesine bir şikâyet telgrafnamesi gönderilmiştir. Merkez tarafından kapalıdır denilen kilise ve mekteplerin durumlarının ne olduğu ve ne sebeple kapatıldıklarının vilayetten sorularak araştırılması istenmektedir.⁴³

1896'da Rum Ortodoks patrikhanesi tarafından Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilen kilise malları ve eşyalarına ait hırsızlık ve eşkıyalık faaliyetlerinin de şikâyet konusu olduğu görülmektedir. Buna ilişkin bir örnekte gasp edilen kilise ve mekteplerin zayi olan eşyasının yerine bazı hayırseverler tarafından temin edilen kilise eşyaları ve mektep gereçlerinin bir sandık içinde olduğu halde Tokat ve Malatya'daki kilise ve mekteplere Patrikhane görevlisi rahip Ayeciyan Bedrusi Efendi ile gönderilmekte iken Turhal nahiyesi yakınlarında birtakım eşkıya tarafından hücum ve eşyaların içinde olduğu sandığın gasp olunarak adı geçen yerlerdeki kilise ve mekteplerin ruhani eşya ve gereçlerden mahrum kalacağından bahisle Trabzon vilayet merkezinden sandıkların buldurulması istenmektedir.⁴⁴

Trabzon sancağında yer alan Lazgud karyesi ahalisinden Eminoğlu Mehmet, Mercanoğlu Muhsin ve Kürdoğlu İbrahim firarda bulunan arkadaşlarıyla Ünye kasabasında bulunan Rum kilisesinden önemli miktarda gümüş ve çeşitli eşyaları çalmalarından dolayı üçer sene müddetle hapis cezasına çarptırıldıkları görülmektedir.⁴⁵ Bir diğer belgede ise, Canik sancağına bağlı Ünye kasabasına tabi Rum milletine ait Meryem Ana Kilisesinde 1863 yılı Ramazan ayında gece vakti hırsızların girerek bir takım gümüş malları gasp etmeleri nedeniyle cezai müeyyide uygulandığı anlaşılmaktadır.⁴⁶

Çalınan eşyalar arasında gümüş bel kemeri, gümüş kandil, kâse, örtü, küpe, tepsi, halı, şamdan, entari, bel kemeri, keşiş kebesi, kapı perdesi, omuz bohçası, keten, keşiş boğazlığı, gümüş buhurdanlık, gümüş kaşık, gümüş sacayak, gümüş tepsi, papaz elbisesi, peştamal,

⁴³ BOA, BEO, 404/30293, 7 Mayıs 1310/19 Mayıs 1894.

⁴⁴ BOA, DH.TMIK.M., 25/17, 7 Kanunuevvel 1312/19 Aralık 1896.

⁴⁵ BOA, MVL., 652/96, 20 Temmuz 1279/1 Ağustos 1863.

⁴⁶ BOA, MVL., 652/96, 26 Mayıs 1279/7 Haziran 1863.

kırmızı taş, gümüş Meryemana resminde haç, papaz odası perdesi, bilezik, papaz gömleği, pamuk çarşaf olduğu ve bunların farklı miktarlarda buldukları kayıtlarda geçmektedir.⁴⁷ Bu malzemelerin hırsızlar yakalandıktan sonra Trabzon vilayetinden bir senetle Akdiloğlu İstiradil, Enzuha ve adı geçen kilisenin papazı Yorgi'ye teslim edildikleri anlaşılmaktadır⁴⁸.

Sonuç ve Değerlendirme

Gayrimüslimler tüm Osmanlı devletinde olduğu gibi Ordu kazasında da din ve vicdan hürriyeti kapsamında kilise inşa ve tamir faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kiliselerin inşa ve tamir sürecinde Osmanlı Devleti'nin mümkün olduğunca Müslüman halk ve Hristiyan cemaatler arasında dengeyi sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Hiç şüphesiz bu süreçte birtakım anlaşmazlıklar da yaşanmıştır. Bu çerçevede gerek Müslüman halk ile Hristiyan cemaatler arasında gerekse Hristiyan cemaatlerin kendi aralarında bazı problemlerin yaşanmıştır. Ordu özelinde özellikle Rum Ortodoks ve Ermeni Protestan cemaatlerine ait kiliselerin inşa ve onarımına yönelik yazışmalarda bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır. Kiliselerin yan yana olması ve bazı Rumların Protestanlığı kabul etmesinin de aradaki ilişkileri iyice sertleştirdiği gözlenmiştir.

Misyonerlik merkezli yeni açılan kiliselere Müslümanlardan ziyade Osmanlı geleneksel dokusunun devamı Ortodokslardan ve Gregoryen Ermenilerden tepkiler gelmiştir. Bu ise Osmanlı idarecilerinin bir nebze de olsa elini rahatlatmıştır. Misyonerlik merkezli gelen kilise ve mektepler asimilasyonu da beraberinde getirdiğinden gelenek ve alışkanlıkların zemin değiştirdiğini gören özellikle Ortodoks Rumlar buna çok büyük tepki göstermişlerdir.

Çalışmamızda Ordu'da Osmanlı son dönemine kadar kilise yapım, onarım faaliyetleri ve bu süreçte yaşanan anlaşmazlıklar ele alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı dönemi Ordu'sunda kiliseler ve bu kiliselere mensup cemaatler ele alınmıştır. Daha sonra, Ordu'daki kiliseler, kiliselerin tamir ve inşası ile bu süreçte yaşanan uygulamalar, anlaşmazlıklar ve Batılı devletlerin müdahalelerine yer verilmiştir.

⁴⁷ BOA, MVL., 652/96, 17 Şevval 1279/7 Nisan 1863.

⁴⁸ BOA, MVL., 652/96, 17 Şevval 1279/7 Nisan 1863.

Aslında Tanzimat ve Islahat fermanları bu yönüyle düşünüldüğünde Osmanlı geleneksel gayrimüslimlerinin haklarından ziyade misyonerlik merkezli yayılan yeni mezhep ve kiliselerin yeni haklarını geliştirmiştir. Bu bağlamda Tanzimat ve Islahat fermanlarının gayri Müslimlere tanıdığı haklar, 19. yüzyıl Osmanlı evreninde Batılı devletlerin bu hakları bahane ederek Osmanlı'nın iç işlerine karışmasına yol açtı. Ordu'daki Ortodoks Rumlara ilişkin meselelerde Rusya; Protestan Ermenilere ilişkin kilise inşa ve tamirlerinde ise İngiltere ve Amerikan elçiliği devreye girerek konuyu çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.

Osmanlı'da kilise inşa ve tamirine yönelik kapsamlı bir prosedür işlediği de anlaşılmaktadır. Buna göre, öncelikle tamir veya inşanın gayrimüslim cemaat lideri tarafından talep edilmesi gerekmektedir. Bu müracaatta kilisenin yangın, deprem veya eskimesi gibi hangi gerekçeyle tamire ihtiyaç duyduğu belirtilirdi.

Kilise binalarının inşasında öncelikle bulunduğu mevkiinin cami, mescit veya kale yakınlarında olup olmadığına öyle ise ne kadar mesafede olduğunun tespit edilmesi istenmektedir. Daha sonra yapılacak binanın kimler adına kayıtlı olduğu, mülk, vakıf veya devlet arazisi olup olmadığı, metrekaresi ve kıymeti ve inşa edilecek yerin uzunluk, genişlik ve yükseklik ölçüleriyle, kapı, pencere ve oda sayıları belli olacaktır. Ayrıca inşaatı yapılacak binanın hangi cemaate mensup olup orada o cemaatten ne kadar hane ve nüfus mevcuttur. İnşaat masrafı ne suretle ve kimler tarafından tesviye edilecektir. Bu durumların da net olarak belirtilmesi istenmektedir. Yapılacak binaya ait daha önce ruhsat verilip verilmediği ve şayet verildiyse hangi tarihte ve ne surette ruhsat alındığının belirlenmesi de istenmektedir. İnşaatı talep edilen binaların devletçe tasdik veya resmi ruhsatının olup olmadığı araştırılacaktır. Ayrıca inşaat yapılacak arsaların haritaları ile durumlarını gösteren senetlerinin de gönderilecek evraklara eklenmesi de tahkikat sürecinde istenilen bilgiler arasında yer almaktadır.

Kilise inşasına ilişkin başvuruların sonuçlanması noktasındaki süreç ise bir ile 2 yıl aralığında gerçekleşmektedir. Bu süreçte merkez ve taşra arasında yapılan yazışmalarda kilise inşasına ya müsaade edilmekte veya Müslüman veya diğer cemaatlerin ibadethanelerine çok yakın olması gibi çok büyük bir engel olması durumunda izin verilmediği anlaşılmaktadır. Bu süreler itiraz ve şikâyetler üzerine

hiç şüphesiz artabilmektedir. Bunda Osmanlı idarecileri din ve mezhepler arasında toplumsal huzursuzluklar ve asayişsizliklerin sebebiyet vereceği olumsuzluklardan kaçındığı anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda Ordu'da kilise tamiri ve inşasında çıkan anlaşmazlıkların iki cemaat arasında çıktığı anlaşılmıştır. Bu anlaşmazlıklar Ortodoks Rumlarla Protestan Ermeniler arasındaki çıkmıştır. Ordu'da özellikle Rum kilisesi ve Ermeni Protestan kilisesi arasında birtakım anlaşmazlıkların olduğu açıkça görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında kiliselerinin yan yana olması ve bazı Rumların Protestanlığı kabul etmesinin aradaki ilişkileri iyice sertleştirdiği gözlenmiştir. Zamanla sayılarının artması sebebiyle Ordu'da Rum Protestanların, kiliseleri inşa edilinceye kadar Ermeni Protestanlara mahsus kilisede ibadet etmelerine engel olunmamasını istedikleri de görülmektedir.

Osmanlı yerel ve merkezi yönetimi Ordu vilayetinde gayrimüslimlerin kilise inşa ve tamir sürecinde isteklerini dinlemiştir. Bu isteklerin haklılığını ise ortaya koyduğu birçok ölçüt ile incelediği anlaşılmaktadır. Kriterlere uyanlara izin verilirken gerekli şartları taşımayanlara ise müsaade edilmediği görülmektedir. İnşa ve tamirine izin verilenlerin ise hem Müslümanların itirazına hem de gayrimüslimlerin kendi arasında herhangi bir itiraza yer verilmemesine dikkat edilmiştir. Çıkan anlaşmazlıklarda ise yöneticiler genellikle misyonerlik merkezli oluşan kilise ve mektepleri açanlardan ziyade Osmanlı geleneksel Hristiyanlığını temsil edenlerin yanında yer almıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A.HUS., 298/25;

BOA, BEO, 155/11562; 1875/140587; 3260/244499, 13 Şubat 1323/26 Şubat 1908; 3895/292061; 404/30293; 404/30293; 406/30376; 406/30376; 413/30948; 4310/323220; 584/43746; 652/48866; 652/48866; 841/63051; 398/29843; 957/71711.2.1; 957/71711.1.1; 2862/214616.4.

BOA, DH. EUM.2.Şb, 8/61; 8/61; 9/42.

BOA, DH. MKT, 243/66; 360/30; 431/69; 360/30; 11/39; 2380/109; 360/30.5.2.

- BOA, DH.TMIK.M., 25/17; 68/57; 68/57; 68/57; 156/3.4; 156/3.3; 156/3.2; 156/3.1.
- BOA, HR.İD., 2039/10; 2039/5; 2039/8; 2039/9; 2040/15.
- BOA, HR.SYR., 1782/62.
- BOA, İ.AZN., 117/29; 13/23; 13/23; 15/3; 21/23; 21/23; 81/16.
- BOA, İ.HUS.25/17, 26 Mayıs 1310/7 Haziran 1894.
- BOA, MKT.MHM., 700/10.2.1; 700/22.
- BOA, MV., 235/161; 79/90; 84/88.
- BOA, MVL., 652/96, 17 Şevval 1279/7 Nisan 1863; 652/96, 20 Temmuz 1279/1 Ağustos 1863; 652/96, 26 Mayıs 1279/7 Haziran 1863.
- BOA, ŞD, 1818/3; 1818/3; 1818/3; 1656/20; 2636/3; 2636/3; 2648/1.
- BOA, ŞD.MLK., 1818/3; 1818/3.
- BOA, ŞD. MLK.MRF., 1872/13; 1872/13; 1872/13.
- BOA, ŞD.MRF.ML.NF., 1866/20; 1866/20; 1866/20; 1866/20.
- BOA, Y.A.RES., 118/36; 83/78.
- BOA, Y.PRK.TKM., 32/3.

Araştırma Eserleri ve Diğer Literatür Unsurları

- AKMAN, Mehmet, “Kilise (Fıkıh)”, *DİA*, C. 26, İstanbul 2002.
- ALEMDAR, Süheyl, *Osmanlı Devleti’nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.
- ANONİM, “İlin Özet Tarihi-Ordu”, *Yurt Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1984.
- ARENDONK, C. Van, “Kenise”, *İA*, C. 6, Eskişehir 1997.
- ATEŞLİ, İzzet Bahri, *H. 1325-1330 Tarihli Ordu Kazası Şer’iyye Sicil Defteri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998.
- AYAR, Talip, “Osmanlı’nın Son Dönemi Maçka’da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası”, *History Studies*, Volume 9, Issue 1, March 2017.
- AYDIN, Mehmet Akif, “Din, Gayrimüslimler”, *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 325-326.

AYDIN, Mehmet, "Kilise", *DİA*, C. 26, İstanbul 2002.

BAŞ, Mithat, *İlkçağ'dan Günümüze Ordu Tarihi*, Yason Yayınları, Ankara 2014.

BAŞ, Mithat, *Ordu Yöresi Tarihi*, Ordu Belediyesi Yayınları, Ordu 2012.

BELDİCEANU, Nicoara, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü (XIV-XV. Yüzyıllar)", haz. Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul 1999.

BEYDİLLİ, Kemal, *II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisenin Tanınması (1830)*, Yayınlayan. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

_____, Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit (II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri), *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.

BOZKURT, Gülnihal, "Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, İstanbul 1992.

ÇEBİ, Sıtkı, *Ordu Şebri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, İstanbul 2000.

DEMİR, Necati, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı", Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

DEMİRKOL, Kurtuluş, *Gölköy (Habsamana) Tarihi ve Müslim Nüfus Defteri*, Kitabî Yayınları, İstanbul 2016.

EKİNCİ, İlhan, "19. Yüzyılda Ordu Kazasında Ermeni Nüfusu ve Göçler", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 60, 2014.

_____, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazası'nda Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 1, Trabzon 2006.

_____, *Halk, Ayan ve Devlet: Tanzimat Devri Ordu Kazası*, Gece Kıtıplığı, Ankara 2016.

- ERDOĞDU, İbrahim, “Orta Karadeniz Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyası”, *Orta Karadeniz Kültürü*, Siyasal Kitapevi, Birinci Basım, Ankara 2005.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. VII, İstanbul 1995.
- ERKAL, Mehmet, “Arşın”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- GÜNAYDIN, Suat Feyyaz, *1831 Nüfus Sayımına Göre Ordu Merkez Kazası Nüfusu*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2011.
- GÜRSOY, Ahmet, *Şehir Coğrafyası Yönünden Ordu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.
- <https://team-aow.discuforum.info/t1329-Ordu-Kazasi.htm>. (01 Ocak 2019).
- <http://www.unye.gov.tr/unyenin-tarihi> (15 Ocak 2019).
- <http://www.orduilnufus.gov.tr/2016-yili-istatistikleri> (17 Eylül 2018).
- <https://ipfs.io/ipns/tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Mesudiye.html> (03 Ocak 2019).
- KARAMAN, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. 3, Nesil Yayınları, İstanbul 1996.
- KAYA, Önder, *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2012.
- KURUCU, Muhammet, *Ordu’nun Osmanlı Dönemi Mimari Dokusunun Gelişimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2014.
- OKUYUCU, Demet, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri?*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- OLGUN, Hakan, “Kilise Defterleri’ne Göre İstanbul’da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Bir Arada*

- Yaşamı: İstanbul Tecrübesi*, ed. Mehmet Fatih Arslan-Muhammed Veysel Bilici, İstanbul 2010.
- ORTAYLI, İlber, “Millet-Osmanlılarda Millet Sistemi”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005.
- ÖZCAN, Tuğrul, “Nöbet Usulü Uygulamasına Bir Örnek: XX. Yüzyıl Başlarında Fatsa Limanı”, [*Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu VII: Karadeniz Limanları (Özel Sayı)*], ODU Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Sayı: 12, Temmuz 2015, ss. 395-411.
- _____, *II. Abdülhamit Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz’de Ermeni Olayları*, Akis Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖZTÜRK, Levent, “Kilise (İslam Tarihi)”, *DİA*, C. 26, İstanbul 2002.
- PALA, Hikmet, *Bir Kentin Tarihi Ordu*, Altın Post Yayıncılık, Ordu 2013.
- SAMİ, Şemşeddin, *Kamus’ul Alam*, C. II, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.
- SAYDAM, Abdullah, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon 1999.
- SEVİM, Ali, “Süleyman Şah I”, *DİA*, C. 38, İstanbul 2010.
- ŞİMŞEK, Muttalip “Ankara Sancağında Yaşayan Gayrimüslimlerin Eğitim Öğretim Faaliyetleri (19.yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.15, 2016.
- TUĞLACI, Pars, “Ordu”, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi, İstanbul 1985.
- ÜNLÜ, Mucize, “Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri”, *Samsun Araştırmaları*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2013.
- WAARDENBURG, Jacques, “Protestanlık”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Ordu”, *DİA*, C. 39, İstanbul 2007.
- _____, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- _____, Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I: 1455 Tarihli Tabir Defteri*, TTK Yayınları, Ankara 1992.